

O`ZBEKSTAN RESPUBLIKASI XALIQ
BILIMLENDIRIW MINISTIRLIGI

**A`jiniyaz atındag`ı No`kis ma`mleketlik pedagogikalıq
institutı**

Baslawısh ta`lim metodikası kafedrası

Lektsiya tekstleri

LEKTOR: J.Abdijabbarova

NOKIS-2011 j

I BAP.

DEFEKTOLOGIYA PA`NININ` ULIWMA TIYKARLARI

Joba

1. Defektologiya pa`ni ha`m onin` waziypaları
2. Anomal balalar kategoriyaları

1. Defektologiya pa`ni ha`m onin` waziypaları

Defektologiya-fizikalıq ha`m ruwxıy kemshilikleri bar balalardıń psixofiziologik rawajlanıwındag`ı o`zgesheliklerdi u`yrenetug`ın, olardıń ta`lim-ta`rbiyası menen shug`ıllanatug`ın pa`n. Defektologiya so`zi latınla **defekt**-kemshilik, nuqsan yunoncha **logos**-ta`liymat, pa`n, u`yreniw degen so`zlerden alıng`an. Ruwxıy ha`m fizikalıq kemshilikleri bar balalar **anomal** balalar dep ayıladı (yunonsha a`detten tıs, ka`mil emes degen ma`nisti bildiriwshi **anomal** so`zinen alıng`an). Defektologiya pa`ninin` tiykarg`ı teması anomal balalar. Defektologıyanın` waziypası-anomaliyalardıq kelip shıg`ıw sebepleri, tu`rlerin, anomal balalardıń psixofiziologiyalıq rawajlanıwındag`ı o`zgesheliklerin u`yreniw, usılar tiykarında differentsial ta`liymattı sho`lkemlestiriw, olardıń ta`lim-ta`rbiyası menen shug`ıllanadı. Defektologiya pa`nin` maqseti-anomal balar ushın differentsial ta`liymattı sho`lkemlestiriw ushın za`ru`r sha`rt-sharayıtlardı u`yreniw, olardag`ı psixofiziologiyalıq kemshiliklerdi ilajı barınsha joq qılıw, du`zetiw yamasa bilinbeytug`ın halg`a keltiriw usılların belgilew ha`m a`meliyatg`a endiriw jolların ta`rbiyashı ha`mde oqıtıwshılarg`a ko`rsetip beriwden ibarat. Anomaliyalar ha`r tu`rli boladı, olardıń ayırımları ulıwma du`zetiledi, ayırımları bir qansha du`zetiledi, korrektsiyalanadı, basqları bolsa bilinbeytug`ın halg`a keltiriledi, yag`ınıy kompensatsiyalanadı. Bala tilinde, so`ylewinde qopal kemshilikler bolsa, durıs sho`lkemlestirilgen logopediyalıq sharalardı o`z waqtında ko`riw jolı menen olardı tolıq du`zetiw mu`mkin. Baladag`ı nuqsan organikalıq kemshilikler na`tiyjesinde payda bolg`an bolsa (ma`selen, oligofreniya sondaq nuqsan qatarına kiredi) onı tolıq du`zetip bolmasada birqansha du`zetiw mu`mkin. Defektologiya a`meliyatında ja`ne usınday anomalıyalar ushıraydı, olardı du`zetipte, korrektsiyalap ta bolmaydı, mısalı, tuwma ko`rlik yamasa geren`lik usılar qatarında. Bunday eo`riw analizatorının` waziypasına sezgi organlarına, esitiw analizatorının` waziypasın bolsa ko`riw analizatorına ju`klew yag`ınıy kompensatsiyalaw, ornın basıw mu`mkin. Ko`riw a`bileti to`men balalar sezgi organlarına tayang`an halda barmaqları menen brayl` shriftinen paydalanadı. Bunda ha`rip altı tohqqa kombinatsiyası menen belgilenedi. Esitiw qa`bileti to`men balalar bolsa ima-isharalar, yag`ınıy daktik tochkadan, barmaqlar ha`reketi menen an`latılutug`ın tochkadan paydalanıwları mu`mkin.

Defektologiya jan'a pa'n bolip esaplanadi. 1925 jilda Moskva qalasinda Eksperimental defektologiya instituti sho'lkemlestirildi. Bul institutni psixolog professor Vigotskiy L.S basqardi.

L.S.Vigotskiy anomal balalar rawajlaniwindagi o'zgesheliklarni u'yrenip, kemshiliknin quramali du'zilisi haqqindagi ta'liymatti islep shig'adi. Bul «Defektologiyannin tiykargi mashqalalar» kitabinda anomal balalar menen rawajlantirishni ta'liymatti alip bariw kerekligi, korrektsiya, kompensatsiya usillari ha'm bulardi a'melge asiriw jollarin ko'rsetip berdi. Vigotskiy anomal balada tek g'ana «keri» yamasa «unamli» ta'replerin de u'yrenip, aniqlap, usilarg'a su'ynegen halda ha'm potentsial qa'biletti inabatqa alip turip, ta'lim-ta'rbiya islerin sho'lkemlestiriw za'ru'rligine diqqati awdaradi. Vigotskiy defektologiya tarawinda u'iken teoriyalıq miyras qaldirdi, ol haqli tu'rde sovet defektologiya pa'ninin tiykarin salıwshısı sanaladi.

Ataqli psixolog L.V.Zankov 1935 jildan L.S.Vigotskiy menen birgelikte isley basladi. Bul alimlardin psixologiya ha's defektologiyasının teoriyalıq jaqtan rawajlanıwına u'iken a'hmiyetke iye boldi. Olar aqliy ta'repten qalaq balalar psixikası rawajlanıwına nızamlıqların naduris tu'siniwge qarsı shıqtı, «rawajlanıwdın toqtaw teoriiyası», «chegara» degenratsiya teoriiyası», «ruwxıy defektli» siyaqli ilmiy ha'm reaksion teoriyalar pash etildi.

Eksperimental psixologiya laboratoriyasında anomal balalardin rawajlanıwı arnawlı ta'lim ta'siri astında qanday o'zgerip barıwın u'yreniw, olardagi bar kemshilikler de unamli ta'replerin de anıqlaw ju'zesinde qıyasıy eksperimental izertlewlew alıp barıldı.

Normal ha'm anomal balalarda biliw iskerliginin rawajlanıwın I.M.Solov'ev te ha'r ta'repleme u'yrengen. «Normal ha'm anomal balalarda biliw iskerliginin psixologiyası» atlı kitap usı istin na'tiyjesi bolıp esaplanadı. I.M.Solov'ev bir topar qa'nigeler menen salıstırıwdın quramalı formaların eksperimental izertlewler ja'rdeminde u'yreniwde haqıyqıy novatorlıq ko'rsetdi.

Eksperimental defektologiya instituti 1943 jilda RSFSR Pedagogika pa'nleri akademiyasının Defektologiya ilmiy-tekseriw institutına aylantırıladi. Ha'zirgi zaman defektologiya pa'ninin rawajlanıwında usı institut iskerlerinin roli ju'da u'iken boldi.

1920 jılı Anomal balalardı ta'rbiyalaw instituti ashılıp, 1925 jilda bul institut 2 Moskva ma'mleketlik universiteti pedagogika fakul'tetinin defektologiya bo'limine aylantırıldı.

Ha'zir ma'mleketimizdin derlik barlıq joqarı oqıw orınlarında defektologiya fakul'teti yamasa bo'limleri ashılğan, joqarı mag'lıwmatlı defektologlar tayarlaw iske qoyılğan.

O'zbekstanda defektologiya pa'ninin rawajlanıwı 1967-jıldan baslap tezlesti, sebebi usı jol Nizamiy atlı Toshkent ma'mleketlik pedagogika institutının Pedagogika ha'm Psixologiya fakul'teti qasında oligofrenopedagogika bo'limi sho'lkemlestirildi. Bul bo'limge 1973-jılı surdopedagogika bo'limi qosıldı. 1984-jılı bolsa defektologiya institutının bir qansha

bo`liminde ta`lim berile baslandı. Ha`zir bul jerde eki kafedra: «Oligofrenopedagogika ha`m logopediya», «Defektologiyanın` klinikalıq tiykarları ha`m surdopedagogika» kafedrası islep turıptı.

Defektologiya pa`ninin` rawajlanıwı na`tiyjesinde onnan to`mendegi tarmaqlar erkin pa`n sıpatında ajırılıp shıqtı: surdopedagogika (latınsha surdus-geren`, gu`n` so`zinen alıng`an)-esitiw qa`biletı to`men balalardıń ta`lim ta`rbıyası menen shug`ıllanıtug`ın pa`n; tiflopedagogika (yunoncha tiflos-ko`r, soqır so`zinen alıng`an)-ko`riw qa`biletı to`men balalardıń ta`lim-ta`rbıyası menen shug`ıllanıtug`ın pa`n: oligofrenopedagogika (yunoncha oligos-kem, fren-aqıl), so`zlerinen alıng`an,-aqlıy ta`repten to`men balalardıń ta`lim-ta`rbıyası menen shug`ıllanıtug`ın pa`n; logopediya (yunoncha logos-sız, padeo-ta`rbıya so`zlerinen alıng`an)-awır so`ylew kemshiliklerin u`yreniw, aldın alıw, du`zetiw usılların u`yrenetug`ın pa`n.

2. Anomal balalar kategoriyaları

Bala dunyag`a kelgen ku`nlerinen baslapaq ko`redi, esitedi, qandayda bir na`rsenin` tiygenin, awırıw, ıssı, iyis ha`m da`mdi sezedi.

Aynalamızdag`ı barlıqtı biliw-seziw ha`m qabıl etiwden, yag`ınıy waqıylardag`ı na`rselerdi ha`m ha`diyselerdi bala an`ında sa`wleleniwinen baslanadı.

Balanın` biliwi turmısınan` da`slepki jıllarınan-aq bir qansha rawajlanadı ha`m eki jasında ol buyımlardıń ren`in, formasın, u`lken-kishiligine qarap bir-birinen parq qıla baslaydı, tanıw dawıstı ajıratadı h.t.b. Bunda ha`r tu`rli sensor qa`biletler: ko`riw ha`m ko`zden o`tkeriw, tin`law ha`m esitiw, buyımlardı sırtqı belgilerine qarap ajıratıw, o`zi ko`rip atırg`an ha`m esitip atırg`an na`rsege eliklew qa`biletı rawajlanıp baradı.

Bala tu`rli taassurotlar alıp turıwı-buyımlardı ko`riwi, uslap biliwi, u`lkenlerdin` ha`reketin baqlawı, ha`r tu`rli dawıslardı esitiwi kerek. Bul balalardıń sensor rawajlanıwıları ushın za`ru`r sha`rt bolıp esaplanadı. Sensor qa`biletlerdin` o`z waqtında rawajlanıwı bolsa balalardıń aqlıy ta`rbıyası ushın tiykar boladı.

Dıqat, yad, umtıw, qızıg`ıw ha`m basqa usı sıyaqlı ruwxıy protsessler balanın` aqlıy rawajlanıwı ushın u`lken a`hmiyetke iye.

Bala so`ylewinin` o`z waqtında ha`m durıs rawajlanıwı aqlıy rawajlanıwının` tiykarı. So`ylew ruwxıy protsessler idrok, yad ha`m basqalardıń rawajlanıwına, balalardıń iskerligine u`lken ta`sir ko`rsetedi. Balalar so`ylewinin` rawajlanıp baslawı menen u`lkenler so`zlerindegi ta`rbıyalıy qural sıpatındag`ı roli artıp baradı.

Bala shaxsınan` rawajlanıwı turmısınan` birinshi ku`nlerinen-aq baslanadı. Bala ha`r ku`ni ko`rgen ha`m esitgenleri tiykarında barlıqqa ha`m ortalıqdag`ı kisilerge o`z qatnasların bildiredi, u`lkenlerdin` ha`reketlerine, islerine, ju`z berip atırg`an waqıyalarg`a balanın`

beretug`ın bahası, kisilerge bolg`an qatnası-bulardın` ha`mmesi balanın` ruwxıy dunyasının` qaliplesiwine ta`sir ko`rsetedi.

Balanın` ana qarnınıdag`ı ha`m tuwılg`annan son`g`ı rawajlanıp barıwı ushın za`ru`r bolg`an sha`rt-sharayatlardıń buzılıwı ha`r qıylı anomalıyalarg`a, yag`ınıy fizikalıq yamasa ruwxıy kemshiliklerge alıp keliwi mu`mkin.

Defektologiya iliminde anomal balalardıń ha`r qıylı kategoriyaları u`stinde is alıp barıladı:

1. Esitiw kemshiliklerige iye bolg`an balalar (tuwılıwınan geren`, saqaw, qulag`ı awır esitetug`ın balalar, keyin ala qulag`ı awır esitetug`ın bolıp qalg`an balalar);
2. Ko`riw qa`bileti to`men (soqır, ko`zi awır ko`retug`ın);
3. Ko`r-geren`-saqaw balalar;
4. Oligofren (debil, imbetsil, idiot balalar);
5. So`ylewi awır, kemshiligi bar balalar;
6. Ha`reket-tayanış ag`zalarında kemshilikleri bar balalar;
7. Ruwxıy rawajlanıwı arqada qalg`an balalar;

Anomal balalar arnawlı ta`lim-ta`rbiya orınlarında ta`rbiyalanıwı ha`m oqıtılıwı kerek. Balanın` ulıwma rawajlanıwına ha`r ta`repleme ku`shli ta`sir etken kemshilikler g`ana onı anomal bala dep esaplawg`a tiykar bolıwı mu`mkin. Mısalı, balanın` tek g`ana shep qulag`ı esitse, bul kemshilik onın` ha`r ta`repleme rawajlanıwına ta`sir ko`rsetpeydi, ol ulıwma mektep programmaların sag`lam o`zi jaslı balalar qatarında o`zlestiretug`ın bolsa, ol anomal balalar ketagoriyasına kirmeydi. U`lken jastag`ı kisilerde belgili bir sebeplerge ko`r payda bolg`an kemshilikler ha`m olardıń ulıwma rawajlanıwına ta`sir etpese, bu adamdı anomal dep esaplaw mu`mkin emes.

Anomal balalardıń fizikalıq ha`m ruwxıy rawajlanıwında baqlang`an awır, keskin o`zgerisler bala shaxsının` qaliplesiwine keri ta`sir jasaydı. Sonın` ushın bunday balalar dı ta`rbiyalaw ha`m olarg`a ta`lim beriw ushın arnawdı sharayat jaratılıwı kerek, yag`ınıy olar arnawlı bag`sha ha`m mekteplerde, arnawlı bag`darlama ha`m oqıwlıqlar tiykarında oqıtılıwı ha`m ta`rbiyalanıwı kerek.

Ha`r qanday anomal rawajlanıw oraylıq yamasa proferik nerv sistemasındag`ı organikalıq yamasa funksional o`zgerislerge baylanıslı bolıwı mu`mkin.

Bala rawajlanıwındag`ı ha`r qıylı kemshilikler nadurıs ortalıq, nadurıs ta`rbiya, ta`lim na`tiyjesinde de payda bolıwı mu`mkin. Mısalı, nadurıs sem`yalıq sharayıt, pedagogikalıq qarawsızlıq, oqıtıwshınıq balag`a nadurıs qatnasta bolıwı ha`m t.b. ko`p g`ana sebepler bala rawajlanıwına keri ta`sir ko`rsetip, onın` programma materialların jaqsı o`zlestire almawına, u`lgeriwi to`men oqıtıwshılar qatarına qosılıp qalıwına sebep boladı. Sonday bolsa-da, biz bunday balalanı anomal balalar ketagoriyasına kiritpeymiz, sebebi, onın` rawajlanıwındag`ı

kemshilikler organizmdegi qanday bir organiklıq yamasa funksional patologik o`zgerislerge baylanisli bolmaydi.

Ta`rbiyashi ha`m oqitwshilar bunday balalardi anomal balalardan pariqlay alatug`in bolwları gerek.

Kelip shıg`ıw sebeplerine qaray ha`r qanday anomal rawajlanıwı tuwma yamasa turmısta arttırılğ`an bolıwı mu`mkin.

Tuwma anomaliyalar ko`p ta`repten ha`miledar ananın` salamatlıg`ı ha`m jasaw ortalıg`ına baylanisli. Ana qarnındag`ı ha`milenin` rawajlanıwınag`a infektsiya, intoksikatsiya, zıyanlanıw ha`m basq faktorlar ta`sir ko`rsetiwı mu`mkin. Ananın` ha`milerdarlıq da`wirinde ha`r tu`rli kesellikler menen awırıwı, o`zbasımshalıq penen ha`r tu`rli da`ri-da`rmanlardı biler-bilmes qollanıwı aqıbetinde balanın` anomal bolıp tuwılıwına sebep bolıwı mu`mkin.

Tuwma anomaliyalar genetikalıq, yag`ınıy genlik faktorlar ta`sirine de baylanisli bolıwı mu`mkin. Mısalı, esitiw, ko`riw analizatorları iskerliginin` buzılıwı, aqlıy to`menlik na`silden balag`a o`tiwi de gu`zetiledi. (Daun keselligi, rezus faktorının` sa`ykes kelmewi h.t.b.)

Ata-analardın` alkogolizmi, narkomaniyası, toksikomaniyaları da balanın` anomal bolıp tuwılıwına alıp keliwi mu`mkin.

Turmısta arttırılğ`an anomaliyalar bala organizmine tuwılıw waqtında ha`m onnan keyingi da`wirlerde za`ru`rli faktorlar ta`sir etiwı na`tiyjesinde ju`zege keledi. Tuwılıwı waqtında miydin` zaqımlanıwı, balanın` tuwıw jollarınan uzaq o`tiwi, vakkum-ekstraktor yamasa ombur salınıwı, balanın` kindigi oralıp, buwılıp qalıwı (asfikatsiya) ha`m tag`ı basqalarda onın` anomal rawajlanıwına alıp keliwi mu`mkin.

Balanın` ju`da` jaslıg`ında tu`rli keselliklerge shatılıwı, mısalı, meningit, meninoenfalit, otit, oraylıq nerv sistemasının` zaqımlanıwı h.t.b. usı siyaqlı da`rtlerdi basınan o`tkeriwi de anomal rawajlanıwına sebep bolıwı mu`mkin.

Respublikamızda balalar anomaliyasının` aldın alıw boyınsha ko`pg`ana shara ilajlar ko`rilmekte, bul tarawda birqansha jetiskenliklerge de erisildi.

3. Analizatorlarında kemshilikleri bar balalar

3.1. Esitiw kemshilkleri bar balalar

So`ylew-quramalı ruwxıy iskerlik. Ol ruwxıy protsesslerdin` qa`liplesiwine ha`m balanın` ulıwma ka`mil bolıp o`siwine u`lken ta`sir ko`rsetedi. So`ylew esitiw organları menen baylanisli bolıp, a`tiraptag`ılarg`a eliklew jolı menen rawajlanıp baradı. Awızeki so`ylewdin` qa`liplesiwide esitiw analizatorı, so`ylewdin` ha`reketke keltiriwshi analizator esitiw analizatorı, so`ylewdi ha`reketke keliriwshi analizator qatnasadı. So`ylewdi ha`reketke keltiriwshi analizator esitiwshi analizatorı menen bekkem baylanısqa halda isleydi, esitiw analizatorının` rawajlanıw da`rejesi bolsa ko`p ta`repten so`ylewge baylanisli. Bala tilinin` o`sip barıwı dawıslar aytılwı,

fiziologiyalıq ha'm fonematikalıq esitiwinin` qa'liplesip barıw da'rejesi menen g`ana xarakterlenip qalmay, al en` a`hmiyetlisi o`z so`ylewi ha'm a`tiraptag`ılar so`ylewinlegi so`zlerdin` du`zilisi, dawıs quramın parıqlay biliw qa`biletı menen de xarakterlenedi. So`z quramın an`lap alıwdan ibarat bul qa`bilet grammatikalıq ha'm leksikalıq komponentlerdin` rawajlanıwında da u`lken a`hmiyetke iye.

Defektologlardın` mag`lıwmatlarına qarag`anda, esitiwde kemshilikleri bar balalardıq rawajlanıw da'rejesi usı kemshiliktin` bala turmısınin` qaysı da`wirinde payda bolg`anına ha'm awır jen`illigine baylanıslı. Surdopedagogika esitiwde nuqsanları bar balalar geren`-saqaq (gu`n`), qulag`ı awır, keyin ala qulag`ı awırlasqan balalar toparına bo`linip u`yreniledi. Tuwma yamasa ele tili shıqpag`an go`deklik da`wirinde eki qulaqtın` ulıwma estitpewi geren`-saqawlıqqa alıp keledi. Esitiw a`biletinin` buzılıwı na`tiyjesinde so`ylew nuqsanına ushırag`an balalar qulag`ı awır balalar toparına kiritiledi. So`ylewi rawajlanıp qa'liplesip bolg`annan son` jaqsı esitpeytug`ın bolıp qalg`an balalar «qulag`ı keyin ala awır bolıp qalg`an»lar toparına kiritiledi. Bul nuqsan so`ylew qa'liplesip bolg`anan son` ju`zege kelse de, qulaqdag`ı nuqsan sebepli esitiwge ta`n kemshilikler bola beredi.

Geren`-saqaw balalardın` 25-30% in esitiw nuqsanı tuwma boladı.^H Bug`an sebep ananın` ha`miledarlıq da`wirinde ha`r tu`rli kesellikler, mısalı, gripp penen keselleniwi, ata-analardın` ishkilik iship turıwı, ananın` ha`miledarlıq da`wirinde biler-bilmes da`ri-da`rmanlardı qollanıwı (a`sirese streptomitsin, xinin h.t.b) ha`milenin` zaqımlanıwına, genetik faktorlar (qulaq du`zilisindegi patologik o`zgerisler bolıwı, mısalı esitiw jolı atreziyası-pitiwi).

Esitiwdegi arttırılğ`an nuqsanlar qulaq yamasa esitiw analizatorının` tu`zilisindegi kemshiliklerden kelip shıg`ıwı mu`mkin. Bug`an joqarı nerv orayı, o`tkeriwshi jollar yamasa qulaqtın` rotit (tepkı), meningit, meningoentsefalit, qızamıq, qızılsha, gripp kesellikleri menen awırıwı ayırım jag`daylarda geren`-saqaw yamasa tu`rli da`rejelerdegi qulaq awırıwlarına alıp keliwi mu`mkin. Ha`zirgi ku`nde ekologiya mashaqalasının` ken` tu`rde u`yreniliwi esitiw nuqsanlarınin` aldın alıwda da u`lken a`hmiyetke iye. Esitiw analizatorına tu`rli uwlı ximiyalıq da`riler ju`da` ku`shli ta`sir etip, a`sirese analizatordın` o`tkeriwshi nervların isten shıg`aradı, na`tiyjede bala jaqsı esite almaytug`ın bolıp qaladı.

Esitiw nuqsanlarına iye bolg`an balalar anomal balalar kategoriyasına kiredi, sebebi bul nuqsan balalanın` ulıwma rawajlanıp, ka`mil tabıwına, programma materialların o`zlestiriwine kesir ta`sir ko`rsetedi.

Esitiw nuqsanları bar balalar arnawlı jag`dada, arnawlı usıllar menen oqıtılıwı ha'm ta`rbiyalanıwı kerek. Esitiw nuqsanlarınin` jen`il da`rejeleri de balanın` ha`r ta`repleme rawajlanıwına ta`sir ko`rsetedi, baqsha ha'm mektep programmaların o`zlestiriwde bir qatar o`zine ta`n qıyınshılıqlar kelip shıg`ıwına sebep boladı.

Kishi jastag`ı balalardın` esitiw qa`bileti so`ylewi rawajlang`annan son`, mısalı eki jasta jog`alg`anda da geren`lik na`tiyjesinde bala a`tırıpındag`ılar so`ylewin esitpeydi ha`m ha`tteki bilgenleri a`ste-sekinlik penen umıtalı, baladag`ı geren`lik penen saqawlıq qosılıp ol geren`-saqaw bolıp qaladı. Balag`a o`z waqtında arnawlı ja`rdem ko`rsetilmese, onda aqlıy zayıplıq belgileri de payda boladı. Biraq nuqsannın` ornın toldırıp, basqarıw protsessleri aktivlestiriwshi arnawlı, korrektsiyalaytug`ın jag`day baladag`ı nuqsanlardı joq etip, olardıń so`ylewinin` rawajlanıwın, ha`m ulıwma aqlıy rawajlanıwın ta`miyinleydi.

Qulag`ı awır balalar ushın arnawlı sho`lkemlestirilgen bag`sha ha`m mektep-internatlarda barlıq za`ru`r sha`rt-sharayatlar bar. Arnawlı oqıw orınlarında ta`rbiyashı ha`m oqıtıwshılar bunday balalardın` tiyisli ta`lim-ta`rbiya alıwlarına ja`rdem beriwleri kerek.

Qulag`ı awır balalar o`z na`wbetinde esitiw qa`biletinin` qanshama da`rejede buzılǵanlıǵına qarap jen`il, orta ha`m awır kemshiligi bar balalarg`a bo`linedi. Jen`il da`rejedegi qulag`ı awır balalar dawıs penen so`ylegen so`zdi 6-8 m aralıqta dawıs shıǵarmay, sıbırlap ayılǵan ga`pti qulaq suprasında 3-6 m aralıqta esitedi. Orta da`rejedegi qulag`ı awır balalar dawıs shıǵarıp ayılǵan ga`pti 4-6 m, dawıssız sıbırlap ayılǵan ga`plerdi 1-3 m aralıqtan esitedi. Awır da`rejeli qulag`ı awırılıqta bala orta da`rejede dawıs penen ayılǵan ga`pti qulaq suprasında 2 m, sıbırlag`anda 0,5 m aralıqta esitedi.

Bala so`ylewindegi kemshiliklerdin` kelip shıǵıw sebeplerin bilmewlik arqasında ayırım ta`rbiyashı ha`m oqıtıwshılar balanı juwapkershiliksiz, qosdaqpas, bizyarı dep nadurıs qatnasta boladı, na`tiyjede bala injıq, jalawıq, ashıwshaq, ga`p o`tpes bolıp qaladı, yag`ınıy ruwxıy o`zgerisler payda boladı.

Jen`il da`rejedegi qulag`ı awır balalar sag`lam joldasları qatarında ta`rbiyalanıwı mu`mkin. Biraq olarg`a ayırıqsha qatnasta bolıp, olar ushın qolay sharayat jaratıw kerek boladı.

Esitiw qa`bileti to`menlegen balalar menen islesiwde surdopedagoglar u`lken jetiskenliklerge erispekte. Usı kategoriyadag`ı anomal balalar arnawlı (geren` balalar ushın, qulag`ı awır balalar ushın) mektep-internatlarda, arnawlı keshiki mekteptlerde ta`lim alg`anınan son` joqarı oqıw orınların da jaqsı pitkerip shıqpaqta, respublikamızdıq tu`rli ka`rxanalarında jumıs islemekte. Demek esitiw kemshiliklerin du`zetiwi, tolıq kompensatsiyalaw korrektsiyalaw mu`mkin eken. Ta`rbiyashı ha`m oqıtıwshılardıq tiykarǵı wazıypası-qulag`ı awır balalardı basqa balalardan ajratıp, olarg`a ayırıqsha jandasıw, za`ru`r bolsa, olardıń arnawlı oqıw orınlarında ta`lim-ta`rbiya alıwın ta`miyinlewden ibarat.

3.2. Ko`zi a`zzi balalar

Ko`riw analizatorı ja`rdeminde dunyanı ko`riw, biliw balanı ruwxıy rawajlanıwında ju`da` a`hmiyetke iye. Qorshag`an ortalıq haqqında en` ku`shli ta`sirler ko`z arqalı ko`riledi.

Bala ko`riw qa`biletı arqalı zatlardıń ren`in, formasın, ko`lemin, ha`reketti, uzaq-jaqınlıqtı, ken`isliktegi ornı haqqında mag`lıwmatg`a iye boladı.

Bizge belgili, ko`riw analizatorı nurlardı qabıl etiwshi bo`lim-ko`z alması ha`m onıń ja`rdemshi apparatınan ko`zge tu`sken suwretti aldın qabıq astı oraylarına, keyin ala joqarı ko`riw oraylarında jaylasqan u`lken miy qabıg`ına (ensa bo`leklerine) jetkerip beretug`ın o`tkeriwshi jollardan quralg`an. A`ne usı analizatordıń ha`r qanday bo`limlerdegi o`zgerisler balanıń ko`riw qa`biletine a`lbette ta`sir ko`rsetedi.

Tiflopedagogika ko`zi a`zzi balalar soqır, jaqsı ko`re almaytug`ın, ko`zi a`zzi balalar toparına bo`linedi. Soqır balalardıń ko`riw qa`biletı keskin kemeygen yamasa korrektsiya qollanılğ`anda (ko`za`ynek tag`ılğ`anda) da ko`riw o`tkirliğı 0.04 g`a shekem pa`seygen, yag`ınıy bunday balalar a`melde soqır boladı. Ko`zi a`zzi balalarda ko`riw o`tkirliğı 0.05 ten 0.4 ge shekem bolıwı mu`mkin. Usı topardag`ı balalar qorshag`an ortalıqtı ko`riw analizatorı arqalı sezedi.

Ko`riwshe baylanıslı nuqsanlar kelip shıg`ıw sebeplerine qaray tuwma ha`m arttırılğ`an boladı. Tuwma nuqsanlar sebepleri arasında genetik kesellikler (mısalı, tuwma kataraktanın` ayırım formaları ha`m t.b) ha`miledar a`yeldin` toksoplazmoz, qızılsha kesellikleri menen awırıwı, ha`mile ko`riw organlarının` embrional rawajlanıw paytında zaaqımlanıwı, miy o`speşi ha`m usı kesellikler u`lken rol` atqaradı.

Arttırılğ`an ko`riw anomaliyaları ha`zirgi ku`nge qarag`anda kem ushıraydı. Halıq dawalaw-profilaktika, oftal`mologiya ja`rdeminde jaqsılang`an ha`mde meditsina tarawında u`lken jetiskenliklerdi qolg`a kiritilgenligi ushın ko`zi a`zzi balalar bir qansha kemeydi. Traxoma, sheshek, suzek, qızamıq, skarlatina ha`m t.b. kesellikler aqıbetinde balalardıń ko`r yamasa ko`zi ko`rmey qalıwı ha`diyselerinin` derlik ulıwma aldı alında.

Ko`z a`zzi, yag`ınıy ko`riw nuqsanları zorayıp baratug`ın ha`m bir turaqlı boladı. Zorayıp baratug`ın tu`ri ku`n sayın awırılısıp, bara bara soqırılıqqa alıp keledi. Turaqlı tu`ri bolsa, turaqlı bolıp, balanıń ko`riw da`rejesi ba`rha bir tu`rde turaberedi. Ko`riw qa`biletinin` zorayıp baratug`ın a`zziligi, ko`ksuw, yag`ınıy glaukoma keselligi (ko`z ishki basımının` ko`terilip ketiwi) ko`riw nerv atrofiyası, tor perde (ko`zdin` jaqtılıqtı qabıl etetug`ın bo`limi) distrofiyası (aynıwı) na baylanıslı bolıp, balanıń ha`r qanday rawajlanıw da`wirinde ju`zege keliwi mu`mkin. Gigienik talaplarg`a itibar bermew, refraktsiya anmalıyalar menen baylanıslı bolg`an ko`z kemshilikleri zorayıp barıwına da alıp keledi. (tek jaqınnan yamasa uzaqtan ko`riwge).

Jas go`deklerde ayırım waqıtları ko`zge ta`n tuwma nuqsanları da ushıraydı: kriptofal`m-ko`z alması, qabaqlarının` tuwılıwdan rawajlanbay qalıwı, mikroblefaron-ko`z qabaqlarını kelteligi sebepli ko`zdin` jumılmay turıwı, koloboma-ko`z qabaqlarının` nuqsanı ha`m basqalar usılar qatarına kiredi. Bunday kemshiliklerdin` ko`pshiligi operatsiya jolı menen dawalanıp, olardı emlese boladı.

Ko`zi a`zzi, soqır balalar soqır tuwılǵan ha`m soqır bolıp qalg`an balalar dep eki toparg`a ajratıladı. Birinshi toparga tuwılǵanda ko`zi a`zzi ha`m tuwılǵannan son` u`sh jasqa shekem bolǵan da`wir ishinde ko`riw qa`bileti buzılǵan balalar kiritiledi, ekinshisine keyin ala ko`zi soqır bolıp qalg`an balalar kiritiledi. Bunda balalar yadında ko`riw tasavvurları qalg`an boladı. Ko`riw qa`biletinin` awır formadag`ı buzılıwları balanın` xarakterinde psixikasında o`zgerisler ju`z beriwine alıp keledi.

Soqır bolıp qalg`an balalar menen barlıq isler olardıq ko`riw ta`suretlerin tiklew tiykarında alıp barıladı ha`m bunda belgili anıq na`tiyjelerge erisiw mu`mkin. Bala ren`, forma ha`m t.b. lardı bir qansha eslep qaladı, bul tiyisli tusinikler payda etiwdi an`satlastıradı. Ko`z a`zziligi qansha kesh payda bolǵan bolsa, balanın` qorshag`an ortalıq haqqındag`ı suwretlewleri sonsha bay ha`m olardıq bekkelew, qa`liplestiriw, ken`eytiriw sonsha an`sat boladı.

Ko`riw qa`bileti keskin kemeygen balalar ko`zi a`zzi balalar ushın arnawlı sho`lkemlestirilgen mekteplerde ta`lim alıwları kerek. bul mekteplerde sag`lam analizatorlardıq aktiv iskerligi tiykarında (sezim, esitiw, basqa sezgi analizatorları) ko`riw analizatorı iskerlini qaplaw isleri alıp barıladı. Arnawlı ta`lim-ta`rbiya isleri ko`riw qa`biletinin` to`menlewi na`tiyjesinde payda bolǵan ekilemshi psixik belgilerdin` aldın alıw, olardı jog`altıwǵa erisiw, korrektsiyalawǵa qaratıladı. Balada erkin turmıs ushın za`ru`r bolan barlıq bilim, ko`nlikpe ha`m ta`jriybeler qa`liplestirilip barıladı.

Ko`zi a`zzi balalar qorshag`an ortalıqtı an`law analizatorı arqalı bilip baradı. Olar da ko`riw qa`bileti to`men balalar ushın sho`lkemlestirilgen arnawlı oqıw orınlarında mekteplerde yamasa ko`rler mektebi qasında arnawlı klasslarda a`lim alıwları kerek. Biraq bunday balalardıń ko`pshiligi o`z jaslı sag`lam balalar oqıytug`ın mekteplerde oqıwdı baslaytug`ını anıq. Bir qansha jıl qıynalıp oqıǵannan son` olar arnawlı mektepke jiberiledi. Bunday balalardı ta`rbiyashı ha`m oqıtıwshılar sag`lam o`zi jaslı balalardan ajratıp alıp, ilajı barınsha waqtında arnawlı mektepderge jiberiliwi kerek. Ko`riw qa`biletinin` to`menlewi balalar qatarlardı jaqsı ajırata almaydı, forması uqsas zatlar, ha`riplerdi bir-biri menen almasıwıp jiberedi, na`tiyjede oqıw ha`m jazıwda ko`p qa`telerge jol qoyadı. Sanlardı bir-birinen jaqsı ajırata almaw aqıbetinde esaplawda ha`m matematika ma`selelerin sheshiwde qıynaladı. Olar doskag`a jazılǵanlardı, sxema, tablitsa ha`m suwretlerdi jaqsı ko`re almaydı, ko`riw menen baylanıslı islerdi orınlaw waqtında tez sharshap qaladı.

Naduris ortalıq, naduris sharayıt balanın` ko`riw qa`bileti keskin to`menlep barıwına alıp keliwi mu`mkin.

Ta`rbiyashı ha`m oqıtıwshılar ko`riw qa`bileti to`men balalardı o`z waqtında oftal`molog aldına ma`slahatge jiberiw kerek.

Oftal`molog balanı tekserip, kerek bolsa onı korrektsiya qılatug`ın ko`za`ynek tag`ıp ju`riwdi ma`slahat beredi ha`m bala qayjerde ta`lim alıw kerekligin anıqlaydı. Ko`za`ynek tag`ıp

ju`riwi kerek bolg`an balalarg`a bag`sha ha`m mektep sharayatında durıs sanitariya-gigiena sharayıtları jaratılıw kerek. Bala doska, tablitsa, kartada sızılğ`an suwretler ha`m basqa oqıw materialların qanshelli anıq ko`rip atırğ`anlǵ`ına itibar beriledi. Anomal refraktsiyalı balalardıń ko`zi tez sharshap qalıwın esapqa alıp, sabaq waqtında olarg`a jumıs tu`rlerin mu`mkinligi bolqanınsha o`zgeritip turıw, ko`z qadaw menen baylanıslı bolg`an jumıslar, tapsırmalar ko`lemin ju`da` qatan` baqlap barıw za`ru`r.

Ko`z o`tkirliǵı 0.05 ten 0.4 ke shekemgi bolg`an balalar arnawlı baqsha ha`m mekteplerde ta`lim-ta`rbiya aladı. Bul jaylarda oqıw isleri ko`riw tiykarında alıp barıladı, biraq ha`r qıylı texnikalıq ha`m u`lkeytip ko`rsetiwshi optikalıq qurılımalardan, u`lkenirek ha`ripler menen basıp shıǵ`anlǵ`an oqıwlıqlardan, arnawlı jaqtılıq beriwshi qurılımalardan h.t.b. lardan paydalanıladı. Arnawlı mekteptin` tiykarǵı wazıypalarınan biri-balalarda saqlanıp qalg`an ko`riw imkaniyatlarınan oqıw protsessinde durıs padalanıw ha`m bulardı rawajlandırıw, ko`riw qa`bileti to`menlep ketpewi ushın sha`rt-sharayat jaratıw joqarı ruwxıy protsesslerdi ta`rbiyalap, balanın` bilim iskerligin rawajlandırıw, ken`eytiw, balada ko`riw qa`bileti to`menligi na`tiyjesinde payda bolg`an ekilemshi ruwxıy belgileri joq etiliwi h.t.basqalar.

Arnawlı mekteplerdi pitkergennen son` ko`riw qa`bileti to`men balalar soqırlar ja`miyeti qasındag`ı orınlarda isleydi, intelektual iskerligi menen shug`ıllanadı (jazıwshı, shayıw, joqarı ha`m orta mektep oqıtıwshıları, muzıkant ha`m t.b. bolıp).

Solay etip, ko`riw qa`bileti to`men balalardı ta`lim-ta`rbiya jolı menen rawajlandırıw barıw imkaniyatları ju`da` u`lken, durıs sho`lkemlestirilgen kompensator, korrektsion, shara-ilajlar na`tiyjesinde olar turmısında o`z ornın tawıp ketiwleri mu`mkin.

4. Oligofren balalar, olardıń xarakteristikası.

Oligofreniya yunoncha oligos-kem, az, fren-aqıl so`zlerinen alıng`an bolıp, esi to`men, aqlı to`men degendi bildiredi. Oligofren balalar oraylıq nerv sistemasının` organikalıq kesellikleri na`tiyjesinde biliw iskerligi to`menlep ketiwi ha`m nuqsanları bir o`mir saqlanıp qalıwı menen basqa anomal balalardan parıq qıladı.

A`meliyatda «aqlıy zayıp», «oligofren», «dementsiya» degen atamalar ko`p isletiledi. «Aqlıy zayıplıq»-bul jıynalg`an tu`sinik bolıp, aqlıy jaqtan qalaqlıqtın` ju`z bergen waqtı, bastan o`tkerilgen keselliktin` xakteri, patologik o`zgerislerdin` o`tiwi, da`rejesi menen baylanılı bolg`an ma`selelerdi ko`zde tutqan.

Aqlıy qalaqlıqtı belgilewde klinik, psixologik ha`m pedagogikalıq o`zgesheliklerdi anıqlaw kerek. Klinikalıq mizan-aqlıy qalaqlıq ha`m bul oraylıq nerv sistemasının` qanday organikalıq keselliklerge baylanıslılıǵ`ın, psixologiyalıq mizan biliw iskerliginin` turaqlı buzılğ`anlǵ`ın, pedagogikalıq mizan-o`zlestiriw qa`bileti to`men bolıp, balanın` bag`darlama materialların o`zlestire almaslǵ`ın ko`rsetedi.

Oligofreniya bala oraylıq nerv sistemasının` ana qarnındag`ı da`wirinde, tuwılıw waqtında ha`m tuwılǵ`annan u`sh jasqa shekemgi bolǵ`an da`wiri ishinde keselleniwi na`tiyjesinde kelip shıǵ`adı. Egerde, tu`rli sebeplerge qaray, ag`lıy zayıplıq balanın` u`sh jasınan keyingi da`wirde payda bolsa, buni endi arttırılǵ`an aqlıy zayıplıq dementsiya dep ayıladı. Dementsiya progressiv, yag`ınıy ta`biyg`ıy ku`sheyip baratug`ın boladı. Oligofreniyada bolsa nuqsanı ku`sheyip barıwı gu`zetiledi.

Kelip shıǵ`ıw sebeplerine ko`re oligofreniya tuwma ha`mde arttırılǵ`an bolıwı mu`mkin.

Rezus faktorının` tuwrı kelmewi, xromosom kesellikleri, fenilketonuriya ha`m usı sıyaqlılar tuwma oligofreniyag`a alıp keliwshi mu`mkin.

Ma`selen, oligofreniyanın`, Daun keselligi dep atalatug`ın bir tu`ri xromosomalar sanının` buzılıwı na`tiyjesinde 46 yamasa 23 jup xromosoma ornına bir artıqsha xromosomanın` ju`zege keliwi na`tiyjesinde payda boladı. Sonısı qızıq, genetik kletkalarlıq patologiyalıq o`zgerisi daun keselligi menen kesellengen barlıq oligofren balalardıń sırtqı ko`rinisin bir qıylı qılıp qoyadı. Olar kem ha`reketleniwshi, bisonaqay, ko`zleri qısıq, murnı pushıq, tili u`lken, erinleri qalın, shalapan` qulaq, barmaqları kelte boladı h.t.b. Milletinen qattıy na`zer olar bir atananın` balasına uqsap ketedi.

Ananın` ha`miledarlıq da`wirinde ha`r tu`rli kesellikler-awır viruslı gripp, tif, qızılsha menen keselleniwi, ana organizmindegi tu`rli parazitlerdin` ha`milege jug`ıwı, ha`milenin` zaqımlanıwı, ata-analardıq alkogolizmi de oligofreniyag`a sebep bolıwı mu`mkin.

Frentsuz alımları alkogolizmge ushırag`an sem`yalarda tuwılǵ`an 57 balanı uzaq waqt baqlap barıp, olardıq 25 i 1 jasqa tolmaştan nabıt bolǵ`anlǵ`ın, 5 i tutqanaq, 5 i gidrotsefaliya keselligi menen awırǵ`anlǵ`ı, 12 si aqlıy zayıp bolǵ`anlǵ`ı tek g`ana 10 bala g`ana sag`lam shıqqanlǵ`ı anıqlang`an.

Tuwıw waqtında balanın` vakkum menen alınıwı, bala basının` qısılıwı, balanın` tuwılıw jolında uzaq waqt o`tiwi, sozılıp ketken yamasa ha`dden tıs tez o`tken tuwıw na`tiyjesinde de oraylıq nerv sisteması zaqımlanıp, oligofreniya payda bolıwı mu`mkin.

Oligofreniya bala u`sh jaslıq da`wirinde tu`rli keselikler menen awırıwı (meningit, meningoentsefalit, oraylıq nerv sistemasının` zaqımlanıwı) na`tiyjesinde de ju`zege keledi.

Oligofreniya u`sh da`rejede ko`rinedi. 1) debillik 2) imbetsillik, 3) idiotiya. Debillik-aqlıy to`men oligofreniyanın` en` jen`il da`rejesi bolıp, bunday balalardı sırtqı ko`rinisine qarap sag`lam ten` qurbılarının ajratıp bolmaydı. Olar ko`binese oqıwdı jergilikli mekteptin` birinshi klasslarında baslaydı, biraq qısqa waqt ishinde u`lgeriwi to`men bolǵ`an balalar qatarına qosılıp aladı. Ulıwma, zeyni ha`m parasatqa baylanıslı bolǵ`an jumıslarda debil balalar biraz qıynaladı, biraq olar ja`rdemshi mektepke o`tip, programmanı o`zlestirip shıqsa, sanaat ha`mde awıl xojalıq jumıslarında, a`piwayı tu`rdegi miynet penen shug`ıllana aladı. Ta`rbiyashı ha`m oqıtıwshılar

debil balalardı basqa balalardan ajratıp alıp, olardı arnawlı bag`sha ha`m mekteplerde ta`rbiyalanıwı ha`m ta`lim alıwın ta`miyinlewleri lazım.

Imbetsil ha`m idiot balalar ta`lim alıw uqıbına qa`dir emes. Olar sotsiallıq ta`lim wa`zirliǵı qasındag`ı balalar internatlarında ta`rbiyalanadı. Biraq ulıwma rawajlanıwında kem arqada qalg`an imbetsil balalar, ja`rdemshi mekteplerde ushırap turadı. Olar ja`rdemshi mektep programmaların o`zlestire almaydı. Idiot balalar ha`tteki o`z ata-analarında tanımaydı. Olar o`zin-o`zi epley almaydı, o`zine-o`zi xizmet qıla almaydı. Imbetsil balalar idiot balalarg`a qarag`anda durısıraq rawajlang`an bolsa da, erkin turmıs keshire almaydı. Arnawlı internatlarda olarg`a a`piwayı bilimler, miynetin` ayırım a`piwayı tu`rleri (o`z-o`zine xizmet qılıw, eginlerge qaraw, kartondan qutılar jasawh.t.b.).

Oligofreniyanın` bul u`sh da`rejesinde de ta`rbiyashı ha`m oqıtıwshılar oligoren oqıwshılardı sag`lam qurbıları ha`mde uqsas basqa kemshilikleri bar balalardan ajırata alıwları lazım. Biraq oligofreniyanın` en` jen`il da`rejesine-debillikti basqa uqsas anomaliyalardan ha`m sag`lam balalardan ajratıp alıw a`melde birqansha qıyın boladı.

Debil balalar o`z sag`lam qurbılarınınan jaslayınan-aq parıq qıladı. Olarda, a`detde qa`lewli tu`rde quramalı ha`reketler onsha rawajlanbag`an boladı. Ular basın tutıwı, otırıw, ju`riwge keshirek u`yrenedi, so`ylewi keshigib rawajlanadı. Debil balalar a`tırapındag`ılardın` a`piwayı so`ylewin tu`sinedi, biraq quramalı so`z ha`m ga`plerdi, ibaralardı tu`sinbeydi. Debil bala so`ylewinde qopal, onı tu`sinib bolmaytug`ın kemshilikler go`zetilmese de, ko`p dawıslar nadurıs aytıladı, bunday bala imlası, kambag`al, shegaralang`an boladı. Debil balalar oyın waqtında ha`m qurbılarınan ajıralıp turadı. Olar oyın jag`dayın jeterli da`rejede tu`sinbeydi, oyın waqtında sag`lam qurbılarına tolıq boysınıp, ekinshi da`rejeli rollerdi orınlaydı.

Debil balalar ushın bir qansha parasatı jetispewshiligi xarakterlenedi. Olardın` baqlaw, salıstırıw, u`yrenip atırg`an zatlardın`, waqıya-ha`diyselerdin` a`hmiyetli ta`replerin ajratıp ko`rsetiw, bular ortasındag`ı en` a`piwayı sebep-na`tiyje baylanısların an`lap alıw qa`biletleri rawajlanbay qaladı. Debil balanın` an`ıl oyı, dıqqatı, sezgi ha`m idrokları, yadı, analiz ha`m sintez qılıw qa`biletleri ha`m jaqsı rawajlanbag`an boladı.

Sawat u`yretiwdin` da`slepki da`wirlerinde-aq bul balalar dauıs ha`m ha`ripler ortasındag`ı baylanıslardın` parqına barmay ha`riplerdi eslep qalıw, buwınlap oqıw, tez anıq oqıw ta`jriybelerin o`zlestiriwge qıynaladı, ju`da` ko`p qa`telerge jol qoyadı.

Debil balalardın` biliw iskerligindegi kemshilikler matematika sabaqlarında a`sirese ko`zge taslanadı, nege degende en` a`piwayı esaplaw operatsiyaları ha`m abstrakt pikirlewli talap etedi. Debil balalar ta`rtip sanlardı o`zlestire aladı, biraq qosıw ha`m alıw, kerı sanaw, en` a`piwayı ma`selelerdi, misallardı sheshiwde ju`da` qıynaladı. Olar misaldın` ma`nisin, ma`selenin` mazmunın ha`m sanlı mag`lıwmatlardı tu`sine almaydı.

Nerv protsesslerinde ten`likti, biliw iskerliginin` buzılg`anlıg`ı na`tiyjesinde oligofren balalardıq minez-qılıqlarında da bir qatar kemshilikler baqlanadı. Qozg`alıw ha`m tormozlanıw ortasındag`ı ten`liktin` buzılg`anlıg`ı sebepli ayırım oligofren balalar ha`ddet tıs ha`reketshen`, shox boladı ha`m tormozlanıw protsessi joqarı da`rjede bolg`an balalarda kerisinshe passivlik, bosan`lıq, biyparwalıq, hesh na`rsege qızıqpawshılıq ko`zetiledi h.t.b.

Oligofren balalar jag`daydı jeterli da`rejede an`lay almaydı. Ha`reketleri jag`dayg`a qarap, adekvat o`zgartire almaydı. Olarda o`z-o`zine ha`m a`tirapdag`ılarg`a bolg`an kerı qatnası birqansha to`men boladı.

Joqarıda ko`rsetilgen bir qatar kemshiklerge qaramay, oligofren balalar menen durıs sho`lkemlestirilgen arnawlı ta`lim-ta`rbiya jumısları na`tiyjesinde defektologlar olardı erkin turmısqa tayarlaw, ka`sip-o`nerge u`yretiw barısında u`lken jetiskenliklerge eristi.

Arnawlı mekteplerde ta`lim-ta`rbiya alıp oqıp pitkerge balalar turmısta o`z orınların tawıp, sanaat ha`m awıl xojalıq tarawında miynet islemekte.

5. Ruwxıy to`men rawajlang`an balalar

U`lgerimi to`men oqıwshılar arasında ruwxıy jaqtan to`men rawajlang`an balalarda ushırap turadı. Olardın` biliw da`rejesi-logikalıq oyı, yadı, dıqqatı, iskerligi ha`m t.b. o`zgesheliklerine oraylıq nerv sistemasının` kesellileri, pedagogikalıq qarawsızlıq, sem`yalıq tartıslar, nadurıs ta`rbiya na`tiyjesinde bir qansha zıyan keltirgen boladı. Bunday balalar sezgi sferasındag`ı kemshilkler birlemshi, aqlıy zayıplıq bolsa ekilemshi ha`diyse bolıp esaplanadı.

T.A.Vlasova, M.S.Pevzner, V.I.Lubovskiy, T.V.Egorova, K.S.Lebedinskaya, N.A.Nikashina, N.A.Tsipina, R.D.Triger, G.I.Jarenkova ha`m basqa alımlardıq mag`lıwmatlarına qarag`anda baslang`ısh klass oqıwshılarının` 5,8% in a`ne usında balalar quraydı.

Ruwxıy to`men rawajlang`an balalar aqlıy da`rejesi boyınsha tiykarınan eki toparg`a bo`linedi:

1. Jen`il kemshiligi bar balalar-bul arnawla sharayatda 1-3 jıl ta`lim-ta`rbiya alg`anlarınan keyin oqıwdı jergilikli mekteptin` tiyisli klasslarında dawam ettiriw mu`mkin.

2. Ruwxıy jaqtan rawjlanıwda sezilerli da`rejede artta qalg`an balalar-bular amektepti pitkerge shekem arnawlı sharayatda oqıtılıwı kerek. Bunday balalar mektep programmasın o`zinin` ten`leri qatarında o`zlestire almaydı. Ruwxıy to`men rawajlang`an balalardı jergilikli mektepte oqıtıw ta`lim protsessinde kerı ta`sirin tiygizedi, yag`mıy ortasha oqıwshının` da`rejesin arqag`a tartadı, jaqsı ha`m u`lgili o`zlestiriwshi oqıwshılardı jeterli da`rejede o`stiriwge tosqınlıq etedi.

Son`ı jıllarda alımlardan K.S.Lebedinskaya, G.P.Bertin`, E.M.Dunaeva ha`m basqalar, ruwxıy to`men rawajlang`anlıqtın` klinik-psixologik ta`repten to`mendegi tu`rlerge bo`liwdı usınadı: 1) konstitutsional, 2) somatogen, 3) psixogen 4) tsebral forma.

Ruwxıy to`men rawajlang`anlıqtın` konstitutsional formasın xarakterlewshi belgilerge to`mendegiler kiredi: balanın` dene du`zilisi sag`lam qurbılarına qarag`anda 1-2 kishi ko`rinedi. Ol o`zin baqsha jasındag`ı balalarg`a uqsap tutadı ha`m ta`lim alıw ushın ele «jetilmegen» boladı. bunday bala oqıw dawamında jaqsı kirisip kete almaydı, sebebi onda oqıwg`a degen qızıg`ıwshılıq joq, iskerlik qa`bileti to`men. Juwapkershiliksizlik, (umıtılıw) motivlerinin` to`menligi, ruwxıy protsesslerden analiz, sintez qa`biletlerinin` jaqsı rawajlanbag`anlıg`ı sebepli oqıw ha`m jazıwdı, matematikanı u`lken qıyınshılıqlar menen o`zlestiredi. Sabaq waqtında tez sharshap qalıw jag`dayları, bas awırıp turıwı konstitutsion formadag`ı bunday balada iskerlik qa`bileti, aktivlik ja`nede to`menlep ketiwine alıp keledi.

Rawajlanıwdag`ı bul kemshilikke bala anasının` ha`miledarlıq dwirinde qalqansıman bezleri iskerliginin` buzılğ`anlıg`ı, ju`rek tamır keselliklerinin` sebep bolıwı mu`mkin.

Da`slepki jasta ha`r tu`rli kesellikler menen tez-tez kesellenip turıw na`tiyjesinde bala jaqsı o`sipey qalıwı mu`mkin, bul bolsa o`z na`wbetinde ruwxıy jaqtan rawajlanıwda arqada qalıwg`a, keshigiwge alıp keledi, to`men rawajlang`anlıqtın` somatik forması dep usıg`an aytamız. Balada uzaq dawam etiwshi infektsiyalar, allergik jag`daylar, tuwma parok ha`m usı sıyaqlılar a`sirese tez ushırıp turadı. Ruwxıy rawajlang`anlıqtın` somatogen sebeplerine baylanıslı to`menligi balada asteniya jag`dayın ju`zege keltiredi. Ayrım balalar somatogen infantilizm ku`zetiledi, yag`ınıy bala o`spey, go`dek sıyaqlı bolıp qalaberedi. Bunda bala psixikasında nevrozg`a uqsag`an jag`daylardı o`z ku`shine isenbewlik, qorqıw, injılıq, erkelik, qızıg`ıwdın` to`menligi ha`m basqalar bag`lanadı.

Ruwxıy to`men rawajlang`anlıqtın` psixogen formasında bala erte jaslıg`ınan nadurıs sharayatda ta`rbiyadan ha`m usı ta`rbiyanın` unamsız ta`repleri ruwxıy rawajlanıwna ta`sir ko`rsetken boladı. Usı tu`rdegi kemshiliklerdin` kelip shıg`ıw sebeplerin 3 toparg`a bo`liwge boladı.

1. Bala ta`rbiyası menen ulıwma shug`ıllanbaw, onı pu`tkillets o`z xalına taslap qoyıw, bunda balalarda juwapkershilik sezimleri qa`liplespeydi. Aqıldın` rawajlanıwı, qızıg`ıwları, biliw, oqıw pa`nlerinen o`zlestiriw ushın za`ru`r bolg`an bilim ha`m ko`nlikpelerdin` jetispewshiligi de qosıladı.

2. Balanı ha`r ta`repleme erkeletiw, jeterli erkin ha`reketke u`yretpey, juwapkershilik sezimlerin` qa`liplestiriw balanı «sem`ya erkesi» qılıp o`siriw, ha`dden tis onın` kewline qarap is ko`riw na`tiyjesinde de bala ruwxıy rawajlanıwdan bir qansha arqada qaladı.

3. Balag`a qopal qatnasta bolıw, fizikalıq jazalaw, qattı qollılıq qılıw, ata-anaların` alkogolizmge baylanıslı jawız ha`reketleri, balanı ba`rha ashıwlandırıp, ruwxıy rawajlanıwdan

arqada qalıwǵa sebep boladı. Bunday balalarda qopallıq, juratsızlıq, juwapkershiliksiz, qorqaqlıq sezimleri rawajlanadı. Bulardıń ha`mmesi aqıl-parasatqa, biliw iskerligine unamsız ta`sir ko`rsetpey qalmaydı.

Ruwxıy to`men rawajlang`an psixogen formaa aqıl-parasat biliw iskerligine baylanıslı kemshilikler ko`pshiligi nadurıs ta`rbiya na`tiyjesind payda bolg`an qa`siyetlerge qosılıp na`tiyjede shaxstın` rawajlanıwın izden shıǵaradı, onda patologiyalıq belgiler ju`zege keledi. A`ne usınday balalardı pedagogikalıq qarawsız balalardan ajırata alıw lazım. Pedagogikalıq qarawsız balalardıq psixikası normal bolıp, olar nadurıs ta`rbiyalang`anlıǵı na`tiyjesinde u`lgerimi to`men bolg`an oqıwshılar qatarına o`tip qaladı.

Ruwxıy to`men rawajlang`anlıqın` en` quramalı ha`m ken` tarqalg`an psixogen formasında bas miydin` keselligi, jaqsı jetilmegenine baylanıslı o`zgerisler baqlanadı. Alımlardıń bergemag`alıwmatlarına qarag`anda bunday balalardıń 50% tm nerv sistemasında organikalıq kemshilikler boladı. Bul na`rse olardıq sezimleri, iradalıq jag`dayları qa`liplespegenligi, tiykarınan organikalıq infantilizm tu`rinde ko`rinedi. Miyege baylanıslı organikalıq infantilizmdi ekige bo`liw mu`mkin: 1. Ruwxıyatı o`zgerip, ko`binese joqarı ko`tirin`ki ruwja ju`retug`ın balalar olarda o`zlerin das baladay tutıw belgileri saqlanıp qalg`an boladı. 2. Ko`birek keypiyatı to`men bolıp ju`retug`ın balalar olarda jumıstı erkin qıla almawshılıq, qorqıw belgileri ko`rinedi.

Miyege baylanıslı bolg`an organikalıq xarakterdegi ja`ne usı eki tu`rli infantilizm ko`p jag`daylarda bir qosımsha ha`diyseler menen birge dawam etedi. Bularg`a to`mendegiler kiredi:

1. Tserebral-endokrin infantilizm. Bunda tiykarınan ishki sekrepsiya bezleri iskerligi buzılǵan boladı. Na`tiyjede balalarda sezimler jaqsı rawajlanbay nevroptiya jag`daları ju`zege keledi. Balanın` uyqısı, ishteyi jaqsı bolmaydı, dispepsiya jag`daylarına meyillik payda boladı.

2. Tserebrastenik jag`dayları, bular tez-tez sharshap turadı. Oraylıq nerv sisteması tez sharshaydı, neyrodinamikalıq o`zgerisler baqlanadı. Na`tiyjede aqlıy qa`bileti to`menlep, yad to`menleydi, diqqatsızlıq, tez ta`sirleniw, qız balalarda jılawıqlıq, ul balalarda ha`dden tıs qozg`alıwshanlıq ko`zetiledi, balada iskerlik qa`beliti to`men, arızımag`an zatqa tez sharshaytug`ın bolıp qaladı.

3. Ta`biyatı nevrozg`a jaqın jag`daylar, bular qaran`g`ıdan, jekkelikten qorqıw, o`zi ha`m a`tiraptag`ılar sawlıǵı ushın qa`wipsirew, giperkinezler, tutılıp so`ylew, enurez (tu`nde siyip qoyıw) siyaqlı ha`diyseler menen birge ko`riledi.

4. Psixomotor qozg`alıwshanlıq-tiykarınan ul balalarda ko`birek ushıraydı. Ha`reketsheń, diqqattıq tarqaqlıǵı, tez shalg`ıw bug`an xarakterli.

5. Affektiv o`zgerisler-keypiyatı-ruwxıyatı aytarlı sebepsiz aynıp turıw, jawızlıq qılıwǵa meyilliktin` payda bolıwı menen xarakterlenedi.

6. Psixopatik o'zgerisler-aqliy iskerliktin` to'menligi, oqiwg'a unamsiz qatnasta bolw, uwriliq qilw (kleptomaniya) ko'birek o'tirik so'ylew siyaqli unamsiz qa'siyerlerdi o'z ishine aladi.

7. Epileptik buziliqlar-ha'r qiyli ko'rinislerde tutqanaq tutup turwı menen ko'zge taslanadi.

8. Apatik-adinamik buziliqlar-aqliy iskerliktin` to'menligi, ha'dden tis emotsional bolwı menen xarakterlenedi.

Ruwxıy rawajlanıwdın` tserebral forması miydin` zaqımlanıwı, meningit, meningentsefalit, gidrotsefaliya ha'm basqa kesellikler na'tiyjesi bolıp esaplanadi.

Ruwxıy rawajlanıw kemshiliklerinin` ayrim bir formalarında balalardı waqtı-waqtı menen arnawlı sanatoriyalarda dawalaw paydalı. Sanitoriyada bala kollektiv iske a'ste-aqırılıq penen tartıladı. Onda sharshaw belgileri payda bolg'anında, ol oqıw tapsırmalarınan waqtınsha azat etiledi, ya bolmasa og'an a'piwayıraq basqa wazıypalar beriledi. Sanitoriyada dawalanıp kelgeninen son` bala oqıwdı o'z mektebinde dawam ettiredi.

Baqsha ta'rbiyashıları ha'm baslang'ish klass oqıtıwshıları ruwxıy rawajlanıwı to'menlesken balalardın` arnawlı jadg'dayda ta'lim-ta'rbiya alıwlarına ja'rdem beriwleri kerek, olardı o'z waqtında anıqlap, basqa balalardan ajratıp alıp, ata-analarına qa'nige-psixonevrologlarg'a barıwdı ma'slahat beriwleri kerek. Ruwxıy rawajlanıwı artta qalg'an balalar arnawlı orınlarda dawalanıp, ruwxıy iskerligi jaqsılawdı ko'zlep o'z aldına ta'lim-ta'rbiya jumısların alıp barıw kerek.

Soraw ha'm tapsırmalar

1. Defektologiya ilimine anıqlama berin`
2. Bun pa'nnin` wazıypaları nelerden ibarat
3. Korrektsiya ha'm kompensatsiya ne
4. Defektologiya pa'ninin` rawajlanıwı haqqında aytıp berin`
5. Defektologiya pa'ninin` qaysı tarawların bilesiz
6. Jas go'deklerdin` rawajlanıwının` o'zgesheliklerin talıqlap berin`
7. Anomal balalar dep kimlerge aytamız
8. Anomal balalardın` qanday kategortyaları bar
9. Anomaliyalardın` kelip shıg'ıw sebepleri ne
10. Balanın` rawajlanıwında esitiw analizatorı qanday orın tutadı.
11. Esitiw nuqsanlarınin` qaysı tu'rlerin bilesiz
12. Esitiw nuqsanlarınin` kelip shıg'ıw sebeplerin nelerden ibarat
13. Esitiw nuqsanları bar balalar qay jerde ta'rbiyalanıwı za'ru'r
14. Ko'riw analizatorının` a'hmiyeti nede
15. Ko'riwdegi nuqsanlardın` kelip shıg'ıw sebepleri

16. Ko`riw qa`biletinde baqlang`an kemshiliklerdin` aldın alıw ushın ha`m emlew
17. Ko`zi a`zzi balalar ushın sho`lkemlestirilgen arnawlı orımlar
18. Oligofren balalar jep qanday balalardı aytamız
19. Oligofreniyanın` kelip shıg`ıw sebepleri qanday
20. Debil balalardın` rawajlanıw o`zgesheliklerin anıqlap berin`
21. Aqlıy zayıp balalarg`a qanday balalar kiredi
22. Aqlıy zayıp, oligofren balalar qay jerde ta`lim-ta`rbiya alıwları kerek.
23. Ruwxıy rawajlanıwı to`menlesken balalar basqa anomal balalardan nesi menen parıqlanadı.
24. RRT balalar qanday toparlarga`a bo`linedi
25. RRT nın` kelip shıg`ıp sebeplerin keltirin`

A`debiyatlar

1. T.A.Vlasova. M.S.Pevzner. Kamol topishda kamchiliklari bulgan bolalar xakida. T., «Ukituvchi», 1976
2. G.N.Kobernik, V.N.Sinev. Vvedenie v spetsial`nost` defektologiya. Kiev. Glavnoe izdatel`stvo ob`edineniya Vishe shkola., 1984.
3. L.Muminova., M.Kaxramonova. Logopediya terminlarining ruscha-uzbekcha izoxli lugati. Toshkent, Ukituvchi, 1988
4. Zemtsova M.I. Puti kompensatsii slopotı. -M., izd. APN RSFSR, 1956, s. 281.
5. Yarmachenko N.D.Problemı kompensatsii gluxotı, Kiev, 1975, s. 148-163.
6. Osnovı obucheniya i vospitaniya anomal`nıx detey. (Pod.red. A.I.D`yachkova. -M., Prosveshenie, 1965, s.38-40, 65-74.
7. Defektologicheskiy slovar`-M., 1970.

II. LOGOPEDIYAG`A KIRISIW

1. Logopediya ilimi, onın` wazıypaları

Defektologiya ilimi rawajlanıp barıp, ayrım tarawlarg`a erkin pa`n sıpatında ajralıp shıqtı. Usı ilimler qatarına logopediya da kiredi. Logopediya (logos-so`z, paydo-ta`rbiyalaw, u`yretiw degen ma`nisti an`latadı)-pedagogikalıq ilimlerden biri bolıp, so`ylew kemshilikleri ha`m olardıń sebeplerin u`yreniw, sonday-aq, bulardıń aldın alıw ushın ta`lim-ta`rbiya metodların islep shıg`ıw, a`medliyatqa engiziw ma`seleleri menen shug`ıllanadı.

Logopediya iliminin` teması so`ylew kemshiligi bar adamlar menen alıp barılatus`ın ta`lim-ta`rbiya isleri. So`ylew kemshiligi bar adam bolsa logopediya iliminin` u`yreniw teması esaplanadı.

Ha`zirgi zaman logopediyasına mektepke shekemgi jastag`ı balalar logopediyası, o`simlikler ha`mde u`lkenler logopediyası, mektep jasındag`ı balalar logopediyası kiredi.

Logopediya iliminin` wazıypaları to`mendegilerden ibarat:

1. Ha`r tu`rli so`ylew kemshiligi bar adamlardıń so`ylewinin` ontognezin u`yreniw.
2. So`ylew kemshiliginin` sebepleri ha`m simptomatikası olardıń tu`rleri, kelip shıg`ıw mexanizmlerin u`yreniw, da`rejesin anıqlaw.
3. So`ylew kemshiliklerinin` adam iskerligi, shaxsı, minez qulqı, ruwxıy rawajlanıwına ta`sirin u`yreniw
4. Esitiw, ko`riw, intellektual ha`m basqa kemshiliklerge iye bolg`an anomal balalardıń so`ylew iskerliginin` ahwalın, kemshiliklerin u`yreniw.
5. So`ylew kemshiliklerin anıqlaw jolları, usılların islep shıg`ıw ha`m a`meliyatg`a engiziw.
6. So`ylew kemshiliklerin sistemag`a salıw, anıqlaw
7. So`ylew kemshiliklerinin` aldın alıw, joq etiw printsiplerin ha`m usılları, formaların belgilew, islep shıg`ıw.
8. Logopedik jumıslardı sho`lkemlestiriw ma`selelerin islep shıg`ıw.

Logopediya ilimi anatomiya, fiziologiya, neyrofiziologiya, otoriolaringologiya, nevropatologiya, psixopatologiya, pediatriya, lingvistik pa`nler, psixolingvitika, psixologiya ha`m pedagogika ilimleri menen tıg`ız baylanısta, usılar tiykarında rawajlanadı.

Logopediya defektologiya ilimi sıyaqlı nerv sistemasının` du`zilisi, rawajlanıwı, iskerligi haqqındag`ı teoriyag`a tiykarlang`an. Meditsinalıq ilimlerdi bilmey turıp, so`ylew kemshiliklerinin` kelip shıg`ıw sebeplerin, mexanizmin, bala psixikasına ta`sirin anıqlap bolmaydı. Logoped so`ylew kemshiliklerinin` nevrologik tiykarların jaqsı biliwi kerek. Bul bilimler so`ylew kemshiliklerin joq qılıw, olardıń aldın alıw, balanı durıs ta`rbiyalaw, og`an bilim beriw jolları ha`m usılların durıs tan`lawda logopedke ja`rdem beredi. Meditsinalıq pa`nler haqqındag`ı bilimler durıs logopedik juwmaq shıg`arıw, so`ylew kemshiliklerin olarg`a uqsas

basqa anomaliyalardan ajıratıw, anomal balalardı tiyisli orınlarg`a duwrıs bo`liw imkanın beredi.

Logopediya o`z aldına qoyg`an maqset-wazıypasın sheshiw tıltanıw lingvistika ilimleri, psixologiya ha`m pedagogikag`a su`yene otırıp is ko`redi.

So`ylewdin` tiykarı bo`limleri: dauıs, so`z, so`z birikpesi ha`m ga`p bir pu`tin sistemanı qurap, pikirdi awızeki yamasa jazba tu`rde ko`rsetiw ushın xızmet qıladı.

Logopediya arnawlı pedagogika-defektologiya iliminin` bir tarawı. Logoped ha`m basqa pa`n oqıtıwshıları siyaqlı ta`lim ha`m ta`rbiya formalarınin` ma`nisin, maqset ha`m mazmunın, usıl ha`mde quralların, printsiplerin jaqsı iyelep olardı a`melde qollay alıwı kerek.

Logoped o`z ta`rbiyasındag`ı balalardın` psixologik qa`biletlerdi esepqa alıwı kerek. Balalardı o`z ku`shine isentiriwi, shınıg`ıwılarg`a ha`wesin oyata biliw, materialdı tanıstırıw waqtında olardıq dıqqatın tolıq tarta biliw, materialdı este saqlap qalıw jolların (shınıg`ıw, ko`rgizbeli qurallardan paydalanıw, mustaqıl ta`lim, gu`rrin`, grammatikalıq oyın siyaqlı qurllardan) qollanıw oqıtıwdın` da`rejesin arttıradı. Balalar logoped tu`sindirgen materiallardı esitip, jazg`anlardı ko`rip, baqlap, salıstırıw jolı menen o`zleri fikr ju`ritedi ha`m berilip atırg`an bilim-ko`nlikpelerdi bekkemlep o`zlestirip baradı.

So`ylew kemshilikleri ko`p jag`daylarda biologiyalıq ha`m sotsiallıq faktorlardın` birigip ta`rsir o`tkeriwi na`tiyjesinde payda boladı. Logopediyalıq islerdin` alg`a ilgerilewi ushın so`ylew kemshilikleri kelip shıg`ıw sebeplerin mexanizmlerin, tu`rlerin durıs anıqlawg`a baylanıslı. Bul orında ontogenetik, etnopatogenetiyalıq printsiplerinin` a`hmiyeti u`lken.

So`ylew kemshiliklerin u`yreniw, anıqlaw, olardı joq etiwde logoped barlıq didaktikalıq printsiplerge tayang`an halda jumıs alıp baradı. Logopediyalıq jumıstı sho`lkemlestiriwde ha`r bir balag`a ta`n o`zgesheliklerdi esapqa alıwı, bilim, ko`nlikpe ha`m ta`jriybelerji puxta o`zlestiriwi, ta`limnin` oqıwshıg`a say bolıwı, ta`lim ha`m ta`rbiyanın` birligi printsipine a`mel qılıwı, aktivlik ha`m erkin siyaqlı printsipleri a`hmiyeti u`lken.

2. Co`ylew kemshilikleri haqqında tu`sinik

So`ylew kemshiligi logopediya iliminde anıq tildin` sha`rtlerinin` shetke shıg`ıw dep talqılanadı. O.V.Pravdina o`zinin` «Logopediya» kitabında logopediyalıq so`ylew kemshiliklerin to`mendegishe xarakterlegen:

1. So`ylew kemshiligi o`z-o`zinen joq bolıp ketpeydi, al waqt o`tiwi menen ja`nede bekkemlenip, zorayıp baradı.
2. So`ylew kemshiligi so`ylewshinin` jasına say kelmeydi
3. So`ylew kemshilikleri bolg`an adamlar logopediyalıq ja`rdemge mu`ta`j boladı.

4, Awır so`ylew kemshiligi adamnıń tek so`ylewine, ulıwma rawajlanıwına da unamsız ta`sirin ko`rsetedi.

Joqarıda ko`rsetilgen so`ylew kemshilikleri o`z o`zgesheliklerine qaray balalarda ha`m u`lken jastag`ı adamlarda ayırım waqıtları waqtınsha ushırap turatug`ın so`ylewdegi kemshiliklerden parıq qıladı. Jas balalarda bul kemshilikler olardıq fiziologiyası menen baylanıslı bolıp, keyin ala o`zinen-o`shi durıslanıp ketedi. U`lkenlerde bolsa bunday ha`diyseler tiykarınan sharshaw, ta`sirleniw, ashıwlanıw na`tiyjsinde ushırap turadı. Olar ko`binese o`z qa`telerin sezip, bulardı du`zetiwge ha`reket qıladı. Ayırım waqıtları bolsa sezbey qalıwları da mu`mkin. Biraq waqtı menen bunday qa`teler de o`z-o`zinen durıslanıp ketedi. So`ylewdegi kemshilikler basqa milletli adamlarda da ko`zetiliwi mu`mkin. Olar tildi u`yrenip barg`anı sayın so`ylewindegi kemshiliklerde jog`alıp baradı.

So`ylewdegi kemshiliklerdin` kelip shıg`ıw sebeplerine qaray logopediya iliminde organikalıq ha`m funktsional tu`rlerine bo`linedi. So`ylewdegi kemshiliğin` organikalıq tu`rine so`ylew analizatorlarınin` du`zilisindegi kemshiliklerge baylanıslı bolıp bul analizatordın` qaysı bo`limi zaqımlang`anlıg`ına qarap oraylıq yamasa periferikalıq tu`rlerge bo`linedi. Funktsionalıq so`ylewdegi kemshiliklerde analizator du`zilisinde o`zgerisler sezilmeydi. Nadurıs ta`rbiya, ata-ana, ta`rbiyashı ha`m oqıtıwshı so`ylewindegi kemshiliklerge eliklew na`tiyjesinde yamasa nadurıs reflekslerdin` bekkemlenib qalıwı funktsional so`ylew kemshiliklerine sebep bolıwı mu`mkin. Funktsional kemshilikler nerv protsessleri ortasındag`ı ten`liktin` buzılıwı, analizator iskerligindengi basqa kemshiliklerden kelip shıg`ıwı da mu`mkin.

So`ylew analizatorı qaysı bo`limnin` o`zgerip qalg`anına qarap, funktsional so`ylew nuqsanları ha`m oraylıq yamasa periferik xarakterde boladı.

Logopediya ilimi surdopedagogika ha`m tiflopedagogikalar ishinen ajırılıp, XIX a`sirdin` ekinshi yarımında meditsina pa`nlerinin` o`z aldına bir ag`ımı bolıp ju`zege keledi. so`ylewdegi kemshiliklerdi tiykarınan shıpakerler du`zetetug`ın edi, biraq «dawalaw» isleri jaqsı na`tiyje bermeytug`ın edi.

So`ylewdegi kemshiliklerdin` ayırım belgileri erkin kemshilik sıpatında u`yreniletug`ın edi. So`ylew komponentleri, so`ylewdin` sistemalı du`zilisi haqqındag`ı mag`lıwmatlar usı da`hirlerde ele bolmag`anlıg`ı sebepli, so`ylew kemshiliklerin u`yreniw, anıqlaw, joq etiw usılları da nadurıs belgilengen. Tiykarınan mexanikalıq shınıg`ıwlardan paydalanılatug`ın edi.

Ha`zirgi ku`nde logopediya pedagogik ha`m psixologik, meditsinalıq pa`nler tiykarında, usılar tayang`an tu`rde rawajlanıp barmaqta. Bir qatar meditsinalıq ilimlerdi teren` u`yrenen arnawlı qa`nige pedagog (logoped) durıs so`ylewdi ta`rbiyalaydı.

Shıpaker bolsa logoped balag`a anamnez du`zedi, onın` diagnozın anıqlaydı, kerek bolsa da`riler menen dawalawdı usınadı.

Logopedik a`meliyatda esitiw organlarındag`ı kemshilikler bala psixikasına ta`sir etetug`ın balalar ko`p ushırap turadı. Bunday balalardın` en` aldın otolaringolog tekserip, olarg`a meditsinalıq juwmaq shıg`arıwı za`ru`r. Sonda g`ana logoped bunday logopatlar menen isti durıs alıp barıwı mu`mkin.

Soraw ha`m tapsırmalar

1. Logopediya qanday pa`n
2. Logopediya pa`ninin` wazıypaları nelerden ibarat
3. Logopediya qaysı pa`nler menen baylanıslı
4. Logopediya pa`ninin` metodologiyalıq tiykarın neler quraydı
5. Logopediya pa`ninin` printsipleri
6. «So`ylewdegi nuqsanlar» tu`sinigin ta`riyiplep berin`
7. Kelip shıg`ıw sebeplerine qaray so`ylewdegi kemshiliklerdin` qaysı tu`rlleri bilesiz

A`debiyatlar

1. T.B.Filicheva., N.A.Cheveleva, G.V.Chirkina. Osnovı logopedii. –M., Prosveshenie, 1989
2. Logopediya-I.S.Volkova tahriri ostida. –M., Prosveshenie, 1989
3. Osnovı teorii i praktiki logopedii. –M., 1968
4. O.V.Pravdina. Logopediya.-M., Provseshenie, 1973.
5. Mwminova L.R.Qahramanova M.T. Logopediyadan terminlarning ruscha-wzbekcha izohli lug`ati.-Toshkent, O`qituvchi, 1988

3. Sag`lam balalarda so`ylewdin` rawajlanıwı

Bizge belgili, bala tuwılg`annan aq ıshqırıp jılawg`a tu`sedi. Balanın` jılawı ashlıqtı, awırıwdı, suwıqtı, o`zin tınıshsızlandırıp atırg`an basqa ta`sirlerge etip atırg`an kerı reaksiyası. Biraq bunın` bala o`siwi ushın unamlı ta`siri de bar: Shınqırıp jılaw arqalı balanın` dem alıw ha`m so`ylew apparatı o`sedi, bekkemlenedi. Ulıwma jas balalardın` shınqırıpt jılawı keyin ala olar so`ylewinin` o`siwi ushın za`ru`r sha`rtlerden biri. Bala eki yamasa o` aylıq bolg`anında shınqırıp jılawdan tısqarı «agu», «a», «u» siyaqlı dauıs birikpelerin shıg`ara baslaydı. Bunday dauıslardı bala arqayın jatqanında aytadı. Balanın` mine usınday ayırım dauıslar shıg`arıwı onın` so`ylew apparatın o`siredi, bekkemleydi, sonday-aq onda bir qansha jan`a dauıslar payda bolıwına ja`rdem beredi.

Bala 3-4 aylıq bolg`anında tili shıg`a baslaydı. Onda ayırım dauıs (nan-nan-nan, dad-da) payda boladı. Balanın` tili shıg`ıwında adamlar so`ylewinin` ta`siri sezile baslaydı. Bala a`tırıpındag`ı adamlardın` so`zin esitip, usı so`z birikpelerine o`zi an`lamag`an halda elikley baslaydı. Geren`-saqaw balalarda da qıshqırıw boladı, biraq so`ylew tek normal balalardag`ana

a`detdegidey rawajlanıp baradı. Balalardıq til shıg`ara baslawı so`ylewinin` o`siwi protsessine tayarlıq rolin atqaradı: til shıg`arıp atırğ`an da`wirde tu`rli dawıslar ha`m bulardıq birikpeleri payda boladı, so`ylew apparatı rawajlanıp bekkemlenib baradı.

Balalar 7-8 aylıq bolg`anında olardıq basqalardan esitken so`zleri menen usı so`zlerdi bildiretug`ın ma`nis ortasındag`ı da`slepki baylanıslar da payda boladı. Balalar o`zlerine aytilg`an so`zge qarata ha`reket qılatug`ın bolıp qaladı. Mısalı, «aya» so`zin aytqanımızda bala basın anası ta`repke buradı. 9-10 aylıq bolg`anında dauıslar birikpesine eliklew arqalı aytadı, biraq usı dauıs birikpelerinin` aytıluwında aktiv so`ylew baslang`ısh barlıg`ın ko`riw mu`mkin. Ulıwma balalardıń tuwılıw waqtınan tap bir jasqa tolğ`anınsha dauıs shıg`arıp, dauıs birikpelerin aytıp turıwı dauıs apparatının` iskerlikke tayarlıq da`wiri bolıp esaplanadı.

Bala dauıslardı birge qosıp, zatlardıq atın ha`m pikirlerdi sa`wlelewge kirirken waqtınan baslap ol so`ylew baslaydı.

Ta`rbiyanın` belgilewshi ta`siri astında oy ju`ritiw o`sip baradı ha`m tıg`ız baylanısg`an tu`rde oylanılğ`an ha`mde umulastırıp pikirlew, asbtraktsiyalaw qa`bileti payda bolıp baradı.

So`ylewdin` fonetikalıq jaqtan o`siwi

Bala tilge kire baslag`an da`slepki waqıtlarda so`ylew dauısların ele tolıq ayta almaydı. Balalar ayırım waqıtları so`zlerdi naduris aytadı. Mısalı, dauıslardı buzıp, birinin` ornına basqasın qoyıp aytadı (parta-payta, qant-ant, ayaq-alaq)

Ko`binshe so`zlerdegi ayırım dauıslardı ha`m ha`tteki bbir pu`tin buwınlardı tu`sirip qaldıradı, dawıslardıń ornın almasterıp jiberedi. Mısalı, ber dewdin` ornına be, alıp kel ornına abe h.t.b. Endi tisi shıg`ıp kiyatırğ`an balalar so`ylewinin` fonetikalıq jaqtan tolıq bolmawının` sebebi sonla, bunday balalar so`ylew (artikulyatsiya) apparatı jeterli da`rejede rawajlanbag`an, jetilmegen boldı. Usı waqıtta nerv iskerliginin` tolıq jetilispegenligi de bug`an sebep boladı. Bunnan tisqari bala ayırım so`zlerdegi dauıslardı bir-birinen ajıratıp tolıq parıq qıla almaydı, ulıwmalastırıw ha`m so`z quramına kiritiwdi bilmeydi. Biraq o`sip-o`niw barg`an sayın so`z baylaıg`ın artırıp, tezlik ko`beyip baradı. Mısalı, eki jasar balalardıń so`z baylıg`ı 250-400 ge jetedi. 7 jastag`ı balalarda 309-3500 ge baradı. Sol mene birge o`zi qatarlı balalarda so`z baylıg`ı ha`r qıylı boladı. Ten` jastag`ı balalarda so`z baylıg`ının` az yamasa ko`p bolıwı tiykarınan sol bala ta`rbiyalanıp atırğ`an ortalıqqa, sonday-aq balanın` erjetiwinde o`zine ta`n o`zgesheliklerine baylanıslı.

Balalar so`z baylıg`ında so`z sanı ko`beyip barg`an sayın bir ta`repten, olar so`ylewinin` leksikalıq ta`repi de o`sip barsa-da, ekinshi ta`repten, balalardıq so`zler ma`nisin tu`siniw qa`bileti, ulıwmalastırılğ`an halda an`lay alıw qa`bileti ken`eyip baradı.

Balalar so`ylewinde grammatikalıq du`zilistin` o`siwi

Tilge kire baslag`an bala o`z so`ylewinde ayrim feyil so`zlerdi isletedi. Balalardın` da`slepki ga`pleri bir so`zden ibarat boladı. Bul ga`p olarda bir neshe ma`niske iye bolıwı mu`mkin.

Mısalı, bala «nan» degen so`zi «nan ber mag`an», «a`ne nan» degen ha`m basqa ma`nislerdide bildiriwi mu`mkin.

Biraq bala bir yarım jasqa tolg`aninan keyin, a`sirese 3 jasa qa`dem qoyg`anda ana tilinin` grammatikalıq du`zilisın tez iyeley baslaydı.

Bala «az» ha`m «ko`p» tu`sinigin ju`da` erte parıq qıla baslaydı, 2 jasqa jaqınlag`anda «u`lken» ha`m «kishi» tu`sinigin de parıq qıla baslaydı.

Bala eki jasına tolg`anında a`piwayı ga`plerdi durıs du`zip so`ylewdi u`yrenedi.

Eki yarım jastan u`sh jasqa shekemgi bolg`an balalarda ko`binshe o`zinshe so`z jasaw halları ko`zetiledi, mısalı bul jastag`ı balalar o`zleri bilgen so`zlerdin` formalarına uqsatıp du`ze baslaydı: nan-nanna, osh-ashsha h.t.b. Mektepke shekemgi ta`rbiya jasındag`ı balalardın` u`lkenlerden esitken so`zlerin g`ana ta`kirarlap qoymastan, al usı ta`rizde o`zlerinshe so`z jasawı grammatikalıq formalaradı da iyeley baslag`anlíg`ın ko`rsetiwshi belgi.

Bala jeti jasqa tolg`anında awızeki so`ylewdin` grammatikasın a`meliy jol menen iyeley aladı. Bul bolsa keyin ala sawat ashıwda ha`m til grammatikasın u`yreniwge imkan beredi.

Mekteptegi ta`lim protsessinde so`ylewdin` o`siwi.

Mektepte oqıp atırg`an bala o`z so`ylewin grammatika qag`ıydalarına say ta`rizde, an`lı tu`rde du`ziwi mu`mkin. Grammatikanı oqıp u`yreniw protsessinde bala so`ylewindegi fonetikalıq ta`replerin , morfologiyalıq ta`replerin durıslap baradı, sintaksislik du`zilisın birqansha rawajlandıradı.

Mektepte oqıtılıp atırg`an barlıq pnlendi u`yreniw 9a`m usı pa`nler menen shug`ıllanıw professinde oqıtıwshı tlindegi so`z baylíg`ın ko`beyedi, so`zlerdin` mazmunı teren`lesedi ha`m ken`eyedi, ha`r bir so`zdin` , ha`r bir atamanın` ma`nısın anıq tu`rde bilip baradı.

4. So`ylewdegi anatoo-fiziologiyalıq ha`m psixolingvistikalıq xarakteristikası

Adamnın` en` a`hmiyetli pa`ziyletlerinin biri onın` so`ylew qa`biletine ie bolıp, usı arqalı o`z ara qatnasta bola alıwı, pikirley aladı. Tu`rli dauslardın` belgili ta`rtipte birgelesip qosılıwınan ju`zege kelgen ma`nisti so`ylew arqalı organizmlerdin` iskerligi na`tiyjesinde payda boladı.

So`z payda bolıwda qatnasatug`ın organlardın` barlıg`ı so`ylew apparatı dep ayıladı. Daus apparatı oraylıq ha`m periferik bolimlerden` ibarat. Daus apparatının` oraylıq bo`limge bas miy qabıg`ı, qabıqtag`ı oraylar astı ha`m o`tkeriwshi nervler kiredi.

Adam miy qabig'ının belgili bo'limi zaqımlansa, nawqasta so'ylew artikulyatsiyası, yag'ınıy so'z ayılıwının buzılıp qalıwın bunan ju'z jıldan ko'birek burın -1861 jıldı Broka ashqan. Broka bunnan miydin' usı bo'limi «so'z obrazlarının motor, yag'ınıy ha'reketlentiriw orayı» dep juwmaq shıg'arg'an edi. So'zler ayılıwının orayları miydin' usı bo'liminde jaylasqan. Birqansha waqıt o'tkennen son' (1874 jıldı) K.Vernike miy shep yarım sharının to'be bo'limindegi arqa bo'limi zaqımlang'anda so'zdi tu'siniw qa'bileti joqalıp qalıwı anıqlanadı ha'm miy qabig'ının usı bn'liminde «so'zlerdin' sensor obrazları» jaylasqan degen juwmaqqa keledi. bunday izertlewler adamnıń so'ylew menen baylanıslı bolg'an barlıq funktsiyalardı psixologiyalıq ha'm fiziologiyalıq ta'repten u'yreniwge baylanıslı bir qansha tekseriw jumısların baslap berdi. Usı isler na'tiyjesinde so'ylew menen baylanıslı bolg'an barlıq psixo-funktsiyalar miy qabig'ının belgili bo'limleri qatnasıwında ju'zege keliwi anıqlandı.

Bizge belgili, organizm a'tirapınadag'ı ortalıq penen ba'rha ha'm bekkem o'z-ara baylanısta bolmay turıp jasay almaydı. Organizmnın' sonday sırtqı ta'sirlerine ykemlesiwi, a'tirapındag'ı ortalıq penen ten' salmaqlıqta bolıwı nerv sisteması sebepli ju'zege shıg'adı. Joqarı da'rejedei organizm bolıwı adamda sırtqı ortalıq penen baylanısta bolıwının' jan'a formaları ju'zege keledi. «Rawajlanıp atırg'an haywanat dunyasında-dep jazadı I.P.Pavlov,- adam da'rejesine kelgende nerv iskerligi mexanizmlerine ju'da' ha'm u'ken qosımsha qosıladı»^H.

Bul qosımsha adamda so'ylew payda bolıp, ekinshi signal sisteması ju'zege keliwi ha'm rawajlanıp barıwdan ibarat boldı.

So'ylewdin' ju'zege keliwi ha'm an'lap barıwında biz «signallardın' signalları» (I.P.Pavlov) ta'rizindegi so'zlerden paydalanamız, yag'ınıy so'zlerdi tan'laymız ha'm olardıń ma'nisine qarap talıqlaymız, ajıratamız.

Bul quramalı protsess u'ken miy yarım sharlarının' qabig'ında a'melge asırıladı. Balada ayırım dauıs ha'm fonemalar turmısınan' da'slepki aylarında payda bolsa-da, biraq olar ele tiyisli signallar rolin oynamaydı, belgili bir tu'sinigin, ma'nisin bildirmeydi. So'zdi, ga'pti ayıw, zatlardıń atın, ga'plerden ibarat so'zdi tu'siniw ushın miyde sha'rtli baylanıslar bolıwı fiziologiyalıq korrelatlar payda bolıwı, yag'ınıy miy iskerliginin' tiyisli mexanizmleri ju'zege keliwi lazım.

Dauıs apparatının' du'zilisi ha'm iskerliginde tu'rli kemshilikler ku'zetiliwi mu'mkin. Usılardan ayırımların ko'rip shıg'amız:

Til nuqsanları

1. Tildin' ju'da' u'ken bolıwu'ı na'tiyjesinde «s» «r», «l» ha'm basqa dauıslar nadurıs ayılıwı, mısalı sırg'alıwshı dauıslar ayılıwındag'ı tis aralıq sigmatizm siyaqlı kemshilikler ku'zetiliwi mu'mkin.

2. Uzun, tar til qaptal sigmattizi, yag`ınıy hawa ag`ımı ortadan o`tiwi ornına tildin` qaptal ta`replerinen o`tiwi na`tiyjesinde payda bulıwı kemshiliklerge alıp keliwi mu`mkin. Tildin` tar, uzun bulıwı «R», «T», «D», «N» siyaqlı dauıslardın` nadurıs aytılwına da sebep bolıwı mu`mkinyu

3. Til ha`dden tıs kelte bolsa, onın` tan`lay menen birigiwi na`tiyjesinde payda bolatug`ın dauıslar (r,sh,l,s) nadurıs aytılwına alıp keliwi mu`mkin.

4. Til tuwılıwdan bolmawı. Bunday jag`daylarda adam so`ylew almaydı, so`zlerin ulıwma tu`sinip bolmaydı.

Erindegi nuqsanlar

Dauıslardı durıs aytıwda erinler de aktiv qatnasadı. 1. Erinnin` tuwma ekige bo`lingenligi erinlengen barlıq dauıslar (m,p,b,v,f) nadurıs aytılwına alıp keledi.

2. Erinlerdin` juqa, kelteligi na`tiyjesinde awıs tolıq jawılmaytug`ın bolsa, bunda erinlengen dauıslar nadurıs aytıladı.

3. Erinlerdin` ha`dden tıs qalın bolıwı olardın` kem ha`reketleniwine alıp keledi, bunday da barlıq erinlengen dauıslar nadurıs aytıladı.

4. Joqarı erinnin` kelteligi ha`m astın`g`ı erinnin` n`alınlg`ı da aytılwıg`a belgili da`rejede ta`sirin ko`rsetedi.

Tan`laydag`ı nuqsanlar

Tan`lay joqarıda atılg`anınday, qattı ha`m jumsaq tan`laylardan ibarat. Qattı tan`lay-tan`laydın` aldın`g`ı ha`reketlenbeytug`ın, passiv bo`limi. Jumsaq tan`lay, yag`ınıy tan`lay perdesi tan`laydın` arqa ha`reketshen`, aktiv bo`limi. Tan`lay du`zilisinde to`mendegi kemshilikler ku`zetiledi.

1. Tan`lay jariq-bunda awız ha`m murın boslıqları arası ashıq qaladı, na`tiyjede barlıq dauıslar man`qalanıp, murın menen aytılad, dauıslar aytılwındag`ı bunday nuqsan, tiykarınan, rinolaliya dep ataladı.

2. Jumsaq tan`lay kelte, kemha`reket-bunda hawa ag`ımı murın boslıg`ına o`tip ketedi ha`m barlıq dauıslar murınlı «m», «n», dauısları siyaqlı aytıladı

3. Tan`lay ha`dden tıs joqarı turadı, tar boladı-bunda til ha`m tan`lay birigiwi na`tiejsinle payda bolatug`ın dauıslar mısalı, «r», «l», siyaqlı dauıslar nadurıs aytıladı.

4. Tan`lay ha`dden tıs to`men turadı, jalpaq boladı bunda awız boslıg`ı o`zinin` rezonatorlıq funktsiyasın, yag`ınıy dauıs ku`sheytip bereiw wazıypaların tolıq orınlay almaydı.

Murın boslıg`ı kemshilikleri

Awız ha`mde murın boslıqları dauıstı ku`sheytirip beretug`ın rezonatorlıq funksiyasını atqaradı. Jumsaq tan`lay to`menge tu`skende hawa ag`ımı murın boslıg`ına o`tedi. Hawa ag`ımı murın boslıg`ınnan o`tiwi na`tiyjesinde dauıs ku`sheyedi ha`m belgili tembrge kiredi. Murında ha`r tu`rli isiklerdin` bolıwı murın tosıg`ının` ha`dden tıs qıysayıp qalıwı, badam bezlerinin` isiwi, allergiyalıq jag`day, xronikalıq girppke ha`m basqaldar da man`qalanıp so`ylewge (jabıq rinolaliyag`a) alıp keliwi mu`mkin.

Jaq ha`m tislerdegi kemshilikler

Awız boslıg`ının` ken`eyiwi yamasa tarayıwı astın`g`ı jaqtın` ha`reketine baylanışlı. U`nli dauıslar aytılwında to`mengi jaq tu`siriledi, u`nles dauıslar aytılwında bolsa ko`teriledi.

Jaq nuqsanlarına progeniya, prognatiya, joqarı ha`m to`mengi jaqlar birikkende olardag`ı aldın`g`ı, qaptal tislerdin` nadruıs ta`rizde, arası ashıq bolıp turıp qalıwı, yag`ınıy nadurıs prikus kiredi. Progeniya (grekshe-pro-aldıg`a, genpon-iyak) pa`ski jaqtın` aldın`g`a shıg`ıp turıwı na`tiyjesinde tis qatarlarının` bir-birine tiymesligi, birikpey qalıwı, prognatiya (grekshe pro-aldıg`a, gnatos-jaq) joqarı jaqtın` aldıg`a keskin shıg`ıp turıwı na`tiyjesinde tislər qatarlarının` bir-birine tiymey izbe-iz turıwı. Bul tu`rdegi nuqsanlar sebepli aytılw waqtında dauıs, mısalı tislər arasında sırg`alıp shıg`ıw ornına, tosıqqa ushırmay shıg`adı. Tislerdin` siyrek, qıysıq bolıwı da so`zlerdin` aytılwına ta`sirin ko`rsetedi. Bunday jag`daylarda hawa ag`ımı tislər arasınnan shıg`ıp dauıslar ıshqırıwday bolıp aytıladı.

Soraw ha`m tapsırmalar

1. So`zlerdin` aytılw qanday payda boladı
2. So`ylew dawamında qaysı organlar, analizatorlar qatnasadı.
3. Esitiw analizatorın ta`riyiplep berin`
4. Dauıs apparatının` du`zilisin aytıp berio`
5. Dauıs organlarında qanday nuqsanlar kuzetiledi.

A`debiyatlar

1. Osnovı teorii i praktiki logopedii. (Pod.red. R.E.Levinoy.)-M., 1968
2. Logopediya. O.V.Pravdina. -M., 1973
3. Fomicheva M.F.Vospitanie u detey pravil`nogo proiznosheni. -M.,1981
4. M.Fomicheva, K.Shodieva. Mektepke shekemgi ta`rbiya jasındag`ıbalardı durıs so`ylewge u`yretiw. -T., Oqıtıwshı, 1984

III BAP.

SO'YLEWDEGI KEMSHILIKLER HA'M OLARDI BARATARAF ETISH JOLLARI

1. Til fonemalari

Dauisti fonemadan pariqlaw qiliw kerek. Fonema so'z ma'nislerin bildiriw ha'm pariqlaw ushin xizmet qilutug'in nutiq dauisi. Fonemalar sanı ulıwma xalıq tilinde ha'r qıylı bolıwı mu'mkin. Misalı, o'zbek tilinde 6 u'nlı dauis bolıwına qaramastan, usı tiodin` ayırım shevalarında u'nlı fonemalar sanı 6-7 den artıp ketedi. Sonday-aq, ha'r bir tildin` fonemalar sisteması sıpai ha'm mug`dar da'reje menen bir qıylı emes: bir tilde fonemalar sanı ko`birek, basqasında bolsa azıraq bolıwı mu'mkin. Misalı, rus tilinde 42, o'zbek tilinde bolsa 31 fonema bar.

Erkin fonema menen onın` variantları arasında pariqlaw bar. Fonema variantları og'an jaqın dauislar ta'sirinde payda boldı. Misalı, «i» foneması (bildi, ishti) tu'rli variantlarda boladı. Dauislardın` a'ne usınday ha'r tu'rli aytılwı, esitiliwinde payda bolatug'in variantlar-kombinator variantlar dep aytıladı. Qandayda bir fonemanın` ha'm variantları onın` o`zine qarag`anda basqasha esitiledi. Ayırım waqıtları bolsa bul variantlar tın`lawshıg'a anıq sezilmewi yamasa anıq esitilmewi de mu'mkin.

Fonemalardın` akustik (dauisqa ta'n) o`zgeshelikleri olardın` artikulyatsion tu'rleri menen belgilenedi.

Payda bolıw mexanizmlerine qaray fonmalar u'nlı ha'm u'nsizlerge bo`linedi.

Ha'zirgi o'zbek a`debiy tilinde u'nlı fonemalar sanı altı i,e,a,o,u,w. Bul u'nliler jazıwda to`mendegi on ha'rip ja`rdeminde ko`rsetiledi.

I-i

E-y, e (ye)

A-a, ya (y-a)

O-o, e, (y-o)

w-w

u-u, yu, (y-u)

U'nliler dauislardı aytılwındag'ı tiykarg'ı wazıypanı dauis baylamları til ha'm erinler atqaradı. U'nlı dauislar aytılwında erin ha'r qıylı formada boladı, yag`mıy ol jayıladı, bu`risip, shoshayadı. Erinli dauislar aytılwında til awız boslıg`ında ha'r tu'rli ha'reket qıladı, o`zinin` gorizonta ha'reketinen aldıg'a sozıladı yamasa arqag'a tartıladı, vertika ha'reketinen bolsa tan`lay ta`rep ko`tiriledi yamasa to`mengi jaq penen birlikde to`menge tu`sedı.

U'nlı dauislar til ha'reketine qarata alıng`anda u`shke bo`linedi.

1. Tildin` gorizonta ha'reketine balanışlı dauislar
2. Tildin` vertika ha'reketine baylanışlı dauislar
3. Erinler qatnasıwına baylanışlı dauislar.

Dislaliya

Dislaliya (dis-izden shıg'ıw, aynıw, buzılıw, laliya-dauıs) dauıslardag'ı nuqsan. Dislaliyada balalar bir fonetik topardag'ı dauıslardı (monomorf displaliya) yamasa ha'r qıylı fonetika topardag'ı dauıslarda (polimorf displaliya) nadurıs aytadı. Dauıslar aytılwında kemshikler so'ylew sistemasının` basqa quramlıq bo`limlerine ha'r qıylı da'rejede ta'sir ko'rsetiwı mu'mkin. Ayrım balalarda so'ylew kemshiligi a'piwaı bir kemshilik bolıp, bala so'ylewinde leksik, grammatikalıq bo`limlerinde, an`law qa`biletinde hesh qanday kemshilik bolmaydı. Biraq ko'p jag`daylarda ha'tteki bir g`ana dauısdıq nadurıs aytılwında so'ylew sistemasındag'ı leksikalıq ha'm grammatikalıq ta'replerine ta'sir ko'rsetedi, na'tiyjede bala datsıstı nadurıs an`laydı, uqsas dauıslar menen adastıradı, jazıw ha'm oqıw waqtında da qa`telerge jol qoyadı.

Kelip shıg'ıw sebeplerine qaray displaliya mexanikalıq, funktsionallıq ha'm fiziologiyalıq tu'rlerge bo`linedi. So'ylew apparatının` du`zilisindegi o`zgerislerge baylanışlı aytılw kemshilikleri mexanikalıq displaliyag'a alıp keledi, misalı, artikulyatsion apparat du`zilisindegi o`zgerisler: tan`laydıq jarıq, til astındag'ı yuganshanıq kelte bolıwı, kishi (lak-luk) tildin` ekige bo`lingenligi man`qalanıp so'ylew, sırg`alıwshı dauıslar, til aldı r-l sonor dauıslarının` nadurıs aytılwına sebep boladı. Nadurıs ta`jriybeler, misalı eresek adamlar so'ylewinde nuqsanlarına eliklew, til, erinlerin nadurıs ha`reketlentiriw a`detleri ha'm basqalar bekkemlenip, funktsional displaliyada so'ylew apparatının` iskerliginde funktsional o`zgerisler payda qılğ'an boladı. Fiziologiyalıq displaliya bala fiziologiyasına baylanışlı. Kishi jastag'ı balalardın` so'ylew apparatı jaqsı rawajlanbag`anlıg'ı sebepli dauıslardı nadurıs aytıw jag`dayları ju`da` ko'p ushıraydı. Jası u`lkeyip, artikulyatsion apparat rawajlanıp barg`an sayın bul kemshilip jog`alıp baradı.

Dislalik balalardın` qulag'ı jaqsı esitetug`ın boladı, bunda hesh qanday kemshilikler ku`zetilmeydi. So'ylewdi fonematikalıq ta'repten esitiw, yag`nıy dauıslardı bir-birinen ajratı bilıw qa`bileti rawajlanbag`an bolıwı mu'mkin.

Ta`jriybede en` ko'p nadurıs aytılatug`ın dauıslar tiykarınan to`mendegiler:

1. Sırg`alıwshılar-46% (j,sh,ch-24%)
 2. «R» ha'm «L» dauısları
 3. til arqa dauısları (k,g,ng) (teren` til arqa dauısları-q,g`,h ha'm ko`binshe buzıp aytıladı)
- U`nli dauıslardın` derlik barlıg'ı durıs aytıladı.

Aytılwıdag'ı kemshikler o`z xarakterine qaray logopediyalıq ha'm fonetikalıq ha'm fonematikalıq (antropofonikalıq ha'm fonologiyalıq) kemshiliklerge bo`linedi.

Dauıslardı tu`sirip ketiw, nadurıs aytılw-bul fonetikalıq xarakterdegi kemshilikler.

Bir dauıstı ekinshi basqa bir dauıs penen almasırtıp aralastırıw-fonematikalıq xarakterdegi kemshilik bolıp esaplanadı.

Fonematikalıq aytılıwdag`ı kemshiliklerdi paralaliyalar dep atawg`a da boladı.

Sigmatizm-sh, j,s,z,ch,ts-siyaqlı sırg`alıwshı dauıslar ayta almasıq, so`zdegi (awızeki so`zde bulardın` joqlıg`ı) yamasa nadurıs aytıw-antropofonikalıq sigmatizm dep atalsa, usı dauıslardı basqa dauıslar menen almasırtıp fonologiyalıq almasırtıp parasigmatizm dep ataladı. Bunda bala, mısalı, Salim teksheden tu`sti dewdin` ornına, Shalim tesheden tu`sti deydi.

«R» dauısının` joqlıg`ı yamas nadurıs ayılıwı rotatsizm, basqa dauıslar menen almasırtılıwı-pararotatsizm, «l» dauısının` joqlıg`ı yamasa nadurıs ayılıwı lambdatsizm, basqa dauıslar menen almasırtılıwı-paralamabdsizm dep aytiladı. «K» dauısının` joqlıg`ı yamasa nadurıs ayılıwı-kappatsizm, «k» dauısının` basqa dauıslar menen almasırtılıwı-parakappatsizm, «g» dauısının` joqlıg`ı yamasa nadurıs ayılıwı-gammatsizm, basqa dauıslar menen almasırtılıwı «paragammatsizm, «x» dauısının` joqlıg`ı yamasa nadurıs ayılıwı xitizm, basqa dauıslar menen almasırtılıwı paraxitizm, «y» dauısının` joqlıg`ı, yamasa nadurıs ayılıwı-yotatsizm, basqa dauıslar menen almasırtılıwı-parayotatsizm dep aytiladı h.t.b.

Dauıslar aytılıwındag`ı kemshilikler logopediyada eki toparg`a bo`linedi:

1. monomorf
2. polimorf kemshilikler

Eger bala qanday da bir dauıstı yamasa fonetikalıq jaqtan bir toparlı dauıslardı (mısalı, til arqa dauısları) nadurıs aytılsa, biz onda a`piwayı monomorflı kemshiligi bar deymiz (mono-bir, morf-forma degendi bildiredi.

Eger bla bir neshe fonetikalıq jaqtan ha`r tu`rli toparlı dauıslardı nadurıs aytatug`ın bolsa, bunday kemshilik quramalıq diffuz polimorf kemshilik delinedi. (poli ko`p ko`p formalı degeni).

Dauıslar aytılıwındagi kemshiliklerdi joq etiw jolları

Bizge belgili, logopediyanın` tiykarıg`ı maqseti ha`r qıylı so`ylew iskerligi: auızeki, jazma tekstegi kemshiliklerdi, erkin so`ylew potsessinde, oyınlarda, oqıwda, ja`miyetlik jumıslarda ha`m t.b. aytqandag`ı kemshiliklerdi baratarf etish, durıslaw, jog`altıw.

Logopediyalıq ta`sir o`tkeriw ma`nisin jag`ınan arnawlı pedagogikalıq sistemalar ja`rdeminde jan`a ko`nikpelerdi ta`rbiyalaw, nadurıs ko`nikpelerdi aldın bu`gip, keyin jog`altıp jiberiwden ibarat.

Logopediyalıq ta`sirdin` tiykarıg`ı quralı-aytılıwı kemshiliklerin baratarı etishning arnawlı uılların qollanıw, yag`ınıy durıs du`zilgen tekstli shınıg`ıwları kompleks ha`m artikulyatsion gimnastikadan paydalanadı. Dauıslar aytılıwındagi kemshiliklerdi jog`altıw isleri 4 basqısta alıp barıladı: 1. Tayarlaw da`wiri, 2. dauıslar aytılıwın jolg`a qoyıw (dauıslar postanovkası) 3. Dauıslardın` an`sat, yag`ınıy o`z-o`zinen aytılıwı etiletug`ın bolıwına erisiw-avtomatizatsiyası. 4.

almastırılatus`ın daudıslardı bir-birinen parıq qılıw, dauıslar diferentsiyası. Tayaraw da`wiri ha`r dayım o`tkeriliwi sha`rt emes. ayırım jag`daylarda bir g`ana a`piwayı shınıg`ıw menen dauıstın` o`z-o`zinen aytılwı etiladigan bolıwına erisiw mu`mkin. Biraq, ko`p hallarda dauıstı qoyıw ushın bir qatar tayarlaw jumısların o`tkeriw za`ru`r. mısalı, til astındag`ı yuganshanın` kelte bolıwı sebepli bala «r» dauısın tuwrı ayta almawı, til ushın joqarıg`a ko`tere almasa, yuganshanı bir qatar artikulyatsion shınıg`ıwlar (gimnastik shınıg`ıwlar) ja`rdeminde o`z halına keltiriw mu`mkin. Tayarlaw basqışında artikulyatsion apparatının` ha`reketshen`ligin jaqsılaw, dem alıwdı shınıqtırıw, eliklewdi rawajlandırıw ha`m keyingi basqışlarda za`ru`r bolatug`ın basqa ko`nlikpelerdi ta`rbiyalaw za`ru`r.

Eger adam so`ylewindegi kemshilikler bolsa, en` aldı menen nadurıs aytılwı etiletug`ın dauıstı tuwrı aytıwg`a erisiwne u`yretiledi, yag`ınıy aytılwında jolg`a qoyıw, onın` postanovkası u`stinde is alıp barıladı.

U`yrenilgen jan`a dauıstı buwın, so`z, ga`plerde ulıwma so`ylewde durıs qollanıwg`a u`yretiw-dauıstın` avtomatizatsiyası.

Jan`a u`yrenilgen dauıstı basqa uqsas dauıslardan ajırata biliwge u`yretiw-differentsiatsiya tu`rtinshi basqış sıpatında o`tkeriledi.

Dauıslardı ha`r tu`rli usıllar ja`rdeminde durıs ayta alıwg`a u`yretiw mu`mkin

1. Eliklew usılı. Bunda logoped aynag`a qarap kerekli bolg`an dawıs artikulyatsiyasın anıq qılıp ko`rsetedi, dauıstı aytadı. Logoped bosla onın` ha`rektlerine eliklew jolı menen dauıstın` aytılwın u`yrenip baradı.

2. Uqsas dauıstı ayttırıp turıp, mexanikalıq usıldan paydalanıw.

Logoped bala durıs so`yley alatug`vn uqsas dauıstı dauıs apparatı organlarının` jag`dayına tiyisli a`sbap ( shpatel`, logopedik zondlar) ja`rdeminde o`zgartiredi. Egr balag`a, mısalı «k» dauısın durıs aytıwg`a erispekshi bolsaaq, bunda og`an ta-ta-ta siyaqlı buwınlardı ta`kírarlaw wazıypasın beremiz. Bunda til ushı to`mengi tislerge tiyip turıwı kerek. bala usı buwınlardı aytıp atırg`an waqıtta logoped shpatel` zon ja`rdeminde til ushın a`ste basıp, tildi awız ishine iyteredi. Bunday a`ste aqırınlıq penen ta-tya-kya-ka-ka siyaqlı dauıslar shıg`aradı. Sonday-aq «d» dauısınan paydalanıp «g» dauısın, «s» dauısınan paydalanıp «x» dauıs aytılwın jolg`a qoyıw mu`mkin. (mısalı, da-dya,-gya-ga, sa,sya-hya-xa).

3. Aralas usıl. Bul usıl eliklew, mexanikalıq usılın ha`m tu`sindiriw islerin o`z ishine aladı. Mısalı, «s» dauıs aytılwın u`yrenilip atırg`an logoped til, tis, erinler qanday jag`dayda bolıwı kerekligin balag`a tu`sintiredi. Bala bug`an tu`sinse de biraq qa`lewli ha`reket ta`jriybesi jaqsı rawjlanbag`anlıg`ı sebepli tildi kerekli jag`dayg`a keltire almaydı, «tili kelispeydi». Bunda biz shpatel` menen ja`rdem beremiz.

Dauislar avtomatizatsiyasın o`tkergenimizde da`slepki basqışlarda a`piwayı jabıq buwınlar, son` ashıq, keyin ala quramalı bolıwı mu`mkin. biraq balanın` jasına, so`ylewindegi kemshilikler xarakterine qarap, shınıg`ıw mu`dderi ha`r qıylı bolıwı mu`mkin.

Logopediyalıq shınıg`ıwlar bir ha`ptede keminde u`sh ma`rte o`tkeriliwi sha`rt.

Logopediyalıq shınıg`ıwlar ushın material tan`lawda a`piwayıdın quramalıg`a o`tiw printsipline tiykarlanıwı za`ru`r. Bunda logoped fonetikalıq talaplardı ba`rha esepqa alıp barıwı kerek. En` aldımın aytıwıdag`ı fonetik jag`tan an`sat dauis u`yreniledi. Differentatsiya basqışında en` aldımın artikulyatsionlıq jaqtan bir-birinen uzaq dauislar, son` jaqın, uqsas dauislar u`stinde jumıs alıp barıladı.

Dauislar avtomatizatsiyasın o`tkeriwde da`slepki basqışta a`piwayı jabıq buwınlar, son` ashıq, keyin ala quramalıraq buwınlar beriledi. Olardıq aytıwın o`zlestirilgennen son` a`piwayı so`zler, ga`pler aytıwına o`tileti h.t.b. Eger balada polimorf aytıw deffekti bolsa, bunday balalar menen bir qansha dauis aytıwın bir waqıttın` o`zinde joq qılıw u`stinde jumıs alıp barıw mu`mkin. En` aldı menen o`zinin` artikulyatsiyası menen bir-birinen uzaq turatug`ın dauislar u`stinde jumıs alıp barıladı. Mısalı: «r», «s», «y» dauislar bir-birinen fonetik ta`repinen keskin parıq qıladı. Sonın` ushın bul u`sh dauıstı bir waqtda u`yretiw mu`mkin.

Biraq bala «s, «sh», «l», «r» dauisların nadurıs aytatug`ın bolsa, «s» ha`m «sh» yamasa «l» ha`m «r» dauisları aytıwında bir waqtda du`zetiwu` mu`mkin emes, chebebiki uqsas dauislardı bala bir-biri menen almasıwı jiberedi.

Sırg`alıwshı dauislar aytıwındag`ı kemshilikler

Sırg`alıwshı (s,z,sh,j,ch,ts) dauislarınin` nadurıs aytıwındag`ı sigmatizm, basqa dauislar menen almasıwıwı parasigmatizm dep ataladı.

Logopediyada sigmatizmlerdin` 6 tu`ri u`yreniledi:

1. Erin-tis sigmatizmi
2. Tislerara sigmatizmi
3. Tis aldı sigmatizmi
4. Qaptal sigmatizmi
5. Murın sigmatizmi

«S» dauislarınin` payda bolıwı mexanizmi to`mendegiler:

1. Erinler jayılg`an «ku`lip turadı»
2. Tislerinin` arasında 1-2 mm aralıq payda boladı.
3. Til ushı aldın`g`ı qatar to`mengi tis milkine tirelip, tildin` orta bo`limi bo`rtip turadı, onın` qaptaları bolsa joqarı jaq tislerine tiyedi.
4. Dauis baylamları ashıq boladı.
5. Hawa ag`ımı til ortasında payda bolg`an arıqshadan sırg`alıp o`tedi.

6. Jumsaq tan`lay ko`terilgen boladı.

«Z» dauısının` payda bolıwı mexanizmi de «s» dag`ıg`a uqsas. Tek bul jerde u`n payshaları birikken bolıp, dauıs qatnasadı. «S» dauısının` fonetikalıq o`zgeshelikleri: payda bolıw ornına qaray-til aldı, usılına qaray-sırg`alıwshı, dauıs ha`m shauqımnın` qatnasıwına qaray-dauıssız u`ndes. «z» bolsa dauıslı dauıs.

Erin-tis sigmatizmi.

Sigmatizmning bul tu`rdegi sırg`alıwshı «s» «z» dauıslar «f», «a», «ga» uqsap ayıladı, sebebi dauıslardıń` payda bolıwında to`mengi erin qatnasadı. Hawa ag`ımı to`mengi erin ha`m u`stki tisler ortag`ındag` aralıqdan o`tedi, sog`an qaray ayılıwında «f» ha`m «v» g`a uqsap dauıs shıg`adı. Erin-tis parasigmatizminde z-v, ts-v yamasa «f» ga almastırıladı.

Erin-tis sigmatizmlerdi barataraf etish ushın en` aldı menent balanın` to`menge tu`siriwge u`yretiw kerek. Logoped balag`a «s» dauısının` durıs artikulyatsıyasın tu`sindiriw lazım. Eger logoped tu`sinbese, aynag`a qarap, durıs artikulyatsıyanı orınlay almasa, ol menen reinler gimnastikasın o`tkeriw usınıladı. Gimnastika: erinlerdi bekkem jumıp, arasın ashıw yag`ımıy awızın jumıw, to`mengi tislerin ko`rsetiw. Eger kerek bolsa, to`mengi erin mexanikalıq tu`rde shpatel` yamasa logopediyalıq zond menen tu`siriw mu`mkin.

Sol menen bir waqıtta «s» fonemasın a`piwayı buwın ha`m so`zlerdi sozıp ayıwıg`a u`yretiw shınıg`ıwları ha`m o`tkeriledi. Bunday shınıg`ıwları bala shpatelsiz erindi tu`sire almasa da dauam ettireberiw kerek.

Bunnan tısqarı erin-tis sigmatizmin «f» dauısın ayıwı dolı menen durıslaw mu`mkin. Logopat «f» dauısın ayıp atırg`anda, logoped onın` to`mengi erinin a`ste aqırınlıq shpatel` ja`rdeminde tu`siriledi. Na`tiyjede «s» dauısı payda boladı.

Shpatel` menen o`tkeriletug`ın shınıg`ıw bir neshe ma`rte logopad ha`reketlerin o`zlestirip alg`ang`a shekem dawam ettiriledi. Son`ın ala u`yrenilgen dauıs erkin tu`rde a`piwayı buwın ha`m so`zlerdi sozıp ayılardı. Keyin ala dauıs ayılıwının` avtomatizatsıyası ha`m differentsıyası u`stinde jumıs alıp barılardı.

Tislerara sigmatizm.

Til joqarı ha`m to`mengi tislerdin` arasında bolg`anlíg`ı ushın «s» dauısının` payda bolıwda qatnasatug`ın ishqırg`anday bolıp ku`shsiz shawqın esitiledi. Bul patologiyada «z» ha`m «ts» dauısların ayılıwında da o`zgeris bolardı.

Tisler aralıq sigmatizmlerdin` kelip shıg`ıw tis qatarlarının` tolıq tıg`ızlanbay, jaqlar jumıslg`anda ashıq qalıwı (aldın`g`ı ashıq prikus), tildin` uzın, kemha`reket bolıwı, murın boslíg`ındag`ı adenoidlar sebep bolıwı mu`mkin. Sonı da ayıp o`tiw kerek, tisler ara

artikulyatsiya tekg`ana sirg`alıwshı dauıslarda g`ana emes, al basqa til aldı dauıslarda, mısalı, «t», «d», «i», «r», «l» dauıslarında da bolıwı mu`mkin.

Tisler ara sigmatizmin joq etiw ushın aldı menen logopadqa tildi to`mengi tis arqasında qoyıwg`a u`yretiw kerek. Bunın` ushın bala bala «s» dauısın tis bekkemlesken halda sızıp aytiladı. Logoped ayna arqalı durıs artikulyatsıyanı ko`rsetip turıwı lazım.

Bala logopedke tiyisli ha`reketlerge qarap elikleydi.

Tis aldı sigmatizmi.

Eger normada sirg`alıwshı s,z dauıslarının` payda bolıwında til ushı to`mengi tislerine tirelip tursa, bul tu`rdegi sigmatizmde til ushı joqarı tislerge tiyip turadı. Na`tiyjede s,z,ts dauısları t,d dauıslarına uqsap aytiladı.

Tislerarası sigmatizmdi dawalaw ushın 2 usıldan paydalanıw mu`mkin.

1. Hawa tisler arasınan shıg`adug`ın bolıwı ushın til ushı shpatel` yamasa zond ja`rdeminde to`mengi tisler arqasına tu`sirip, aralıq payda qılıw ha`m i yamasa e dauısları aytilıwınan paydalanıw arqalı s, z, ts dauıslarının` aytilıwına o`tilei.

2. Tildi jayılg`an halda tisler arasına qoyıp, ushına puflewdi usınadı. Na`tiyjede «s» foneması payda boladı. Usı waqıtta logoped zond yamasa shpatel` ja`rdeminde a`ste aqırınlıq tildi talap etiletug`ın jag`dayg`a keltiredi, yag`ınıy to`mengi tisler arqasına tu`siredi.

Logopad erkin tu`rde «s» fonemasın aytıwg`a u`yreneninen son`, onın` buwın ha`m so`zlerdegi avtomatizatsiyasına erisiwi mu`mkin. Avtomatizatsiyadan son` onın` differenzatsiyasına o`tkeriledi.

Qaptal sigmatizmi.

Bunda «s» dauısının` aytilıwı tisler tıg`ızlang`an halda payda qılınadı-sh dauısı aytilıwına uqsas, sebebi til ushı ha`m ortası joqarı tis ha`m al`veolalarg`a taqalıp turadı. Hawa ag`ımı til ortasındag`ı ariqshadan shıg`ıh ornına qaptal ta`replerinen shıg`adı. Ayrımlarında bir qaptaldan, ayrımlarında bolsa eki ta`repten ha`m hawa shıg`ıwı mu`mkin.

Murın sigmatizmi

Bul kemshilikke ta`n artikulyatsiya to`mendegishe: tildin` arqa bo`limi joqırı ko`terilip, jumsaq tan`layg`a tiyip turadı. Na`iyjede hawa ag`ımı awızdan emes, murın boslıg`ınan shıg`adı. Sirg`alıwshı dauıslar murınlı ha`m dauısı sıpatında ju`zege keledi.

Murın sigmatizmin joq etiw ushın balag`a hawa ag`ımın awızdan shıg`arıwdı u`yretiw kerek. (til ushına u`flep shınıg`ıw qollanıladı). Usı menen bir waqıtta tildi kerekli formag`a keltiriw lazım. Bunın` ushın tildin` arqa bo`limin ko`termewge u`yretiw kerek. Murın

sigmatizmin du`zetiwi ushın s, z dauısların tisler ara s, z dauısların u`yretiw usınıladı. Sonı da ayta o`tiw kerek, murın sigmatizmin u`nli dauıslardıń murın qatnasında aytılwına sebep boladı. Sonıq ushın logoped murın sigmatizmin jon` etiw u`stinde jumıs alıp barg`anda u`nli dauıslar aytılwına itibar beriw kerek.

Affrikat ts-ts (qarısıq u`nles)

Ts-til aldı dauısı bolıp , sırg`alıwshı dauıslar qatarına kiredi. Qarısıq ts dauısının` payda bolıwı to`mendegishe: tildin` aldın`g`ı bo`limi joqarı milkke taqaladı, biraq a`detdegishe partlaw ju`z bermeydi, awız boslıg`ına kelgen hawa tiykarınan sırg`alıp shıg`adı. Ts dauısın durıs aytıw ushın en` aldı menen balanı t, s dauısların durıs aytıwıg`a u`yretiw kerek. Sebebi ts dauısı ts dauıslarınan` qosılıwınan payda boladı.

Normada t dauısın aytqanımızda til ushı joqarı tslerge tiyir tursa, sigmatizmde t dauısı s dauısı menen jaaqsı qosılıp ketiwi ushın tildin` astın`g`ı tislerge taqalatug`ın bolıwına erisiw lazım.

«ts» dauısının` avtomatizatsiyasın jabıq buwınlardan baslaw kerek, sebebi ashıq buwınlarda onın` t-s dauıslarına bo`liniwi an`sat boladı.

j-sh dauısları

j, sh dauısları da sırg`alıwshılar qatarına kiredi. Sonın` ushın olardıq aytılwında da til-tis, tisler aralıq, til aldı, qaptal ha`m murın sigmatizmleri ku`zetiliwi mu`mkin. Bul tu`rdegi sigmatizmler sh ha`m j dauısların basqa sırg`alıwshı dauıslar menen adastırıp aytıw (parasigmatizm), olardı tap s dauısının` murın, til-tis, tisler aralıq aytılwına uqsap ketiwi menen ko`rsetiledi. Bul bolsa balag`a oqıw, jazıw protsessin o`zlestiriwge kesent etedi.

Ayrım balalarda nadurıs aytılatug`ın «sh» dauısın barlıq sırg`alıwshılar ornına qollanadı. Mısalı, sabın-shabın, saat-shaat, za`ngi-jangi, Zulfiya-Julfiya h.t.b.

Parasigmatizmlerden sh-s, z-j, ch-ts siyaqlılar a`sirese ko`p ushırıp turadı: shapka-sapka, mashina-masina, pıshıq-pısıq, Zakir-Jakir, Zuhra-Juhra, chaynik-tsoynik.

Ayrım bir balalarda artikulyatsi apparatı jaqsı rawajlanbag`anlıg`ı na`tiyjesinde sırg`alıwshı dauıslar nadurıs aytıladı. Bunday balalarda dauıs aytılwların birden jolg`a qoyıw, u`yretiw mu`mkin emes. Aldı menen tayyarlaw kursları, gimnastika o`tkeriliwi lazım. Dauıs aytılwın tolıq jolg`a qoyılmag`anınsha balag`a bul dauıs haqqında aytıw kerek emes. mısalı, ha`zir tilimizdi bunday qılsaq, sh dauısı payda boladı dew mu`mkin emes. Eger balada barlıq sırg`alıwshı dauıslar nadurıs aytılsa, jumıstı s dauısınan baslaw za`ru`r.

Sh ha`m j fonemaları atstılıwında erinler biliner-bilinbes domalaq formag`a kirip, til aldıg`a sa`l bu`giledi. Onın` orta bo`limi ko`terilip, qaptalları joqarı jaq tislerinio` ishki ta`repine

tiyedi. Til ushı al`veolalar ta`repke bag`darlang`an bolıp, bul jerde tarayıw ju`z beredi. Til ortasında ken` arıqsha payda boladı. onnan ku`shli hawa ag`ımı o`tedi. Tildin` arqa bo`limi sal g`ana ko`teriledi. Jumsaq tan`lay ko`terilgen boladı.

Sh ha`m J dauislarının` aytılwın jolg`a qoyıw. Sh dauısın s dauısının` aytılwınan u`yretiw mu`mkin. Bunın` ushın bala s dauısın sozıp aytıp atırg`anda, logoped onın` tilin shpatel` ja`rdeminde al`veolalardıń qaptalına ko`teredi. Na`tiyjede sh dauısı payda boladı. Bunnan tisqari as` buwınnan ha`m sh dauısı aytılwın jolg`a qoyıw mu`mkin. Bunda da logoped bala as` dep turg`anında onın` tilin zond ja`rdeminte ko`teredi. J dauısı Sh dauısınan og`an dauıs berip, ayttırıw jolı menen payda etiledi, usı waqıtta hawa ag`ımı ku`shsiz boladı.

Ch dauısı.

Ch dauısı qarısıq fonema. Ol t ha`m sh dauislarınan payda boladı. normada bul dauıstın` payda bolıwında erinler shoshayıp turadı.

Tildin` ha`retkeinde to`mendegishe

1. til ushı joqarı tis ha`m milk ortasına taqaladı.

2. son` partalaw payda bolg`aninan son` arqaraqdag`ı al`veolalarg`a tayanıp su`riledi. Tildin` arqa bo`limi usı waqıtta ko`terilip, qattı tan`layqa jaqınlasadı. Jumsaq tan`lay ko`teriledi. Dauıs baylamları ashıq, hawa ag`ımı ku`shli boladı.

ch dauısının` aytılwına u`yretiw maqsetinde balag`a buwını izbe-iz ayttırıladı. Usı waqıtta til ushı shpatel` menen joqarı tisler arasına ko`tiriledi, erinler shoshaytırıladı. Usı jag`dayda at` ornına ach, ot`-och, ut`-uch dauısları payda boladı ha`m esitiledi.

Ch dauısın durıs aytıw ushın bala t ha`m sh dauısların jaqsı ayta biliw kerek. egerde logopad t, sh dauısların ayttırı almasa logopedik jumıstı sh dauısın ayttırıwdan jolg`a qoyıw kerek. Son`ın ala t, keyin bolsa ch dauısına o`tiw kerek.

Sigmatizm ha`m parasigmatizm tu`rlerin joq etiw usılların a`sirese ko`p nadurıs aytilatug`ın, s, z, sh ha`m basqa dauıslar misalında jarıtıp beriwge ha`reket qıldıq. Tas usı usıllardı sırg`alıwshı basqa dauıslar aytılwındag`ı kemshiliklerdi jog`altıwda de qollanıw mu`mkin.

Rotatsizm ha`m pararotatsizm

So`ylewde r dauısın ayta almaslıq ya bolmasa nadurıs aytıw rotatsizm dep ataladı. Onı basqa dauıslar menen almasırlıwı pararotatsizm dep aytiladı.

Normada r dauısının` payda bolıwında artikulyatsion apparat aktiv qatnasadı. Bul dauıs aytılwında erinlerdi qanday formag`a kiriwi r dan keyingi u`nli dauısqa baylanıslı. Egerde r dan keyin i dauısı keletug`ın bolsa, erinler «kulip» turadı h.t.b.

Tisler ortasında belgili aralıq bolıwı lazım. Til qasıq formasın aladı. Til qaptalları joqarı jaq tislerine tiyip turadı. Aldın`g`ı bo`limi bolsa al`veollarg`a tiyip turadı ha`m ku`shli hawa ag`ısı ta`sirinde tebrenedi. Jumsaq tan`lay ko`teriledi ha`m dauıs baylamları tıg`ızlanıp dauıs payda boladı.

Logoped a`meliyatında to`mendegi tu`rleri ushırap turadı.

1. r dauısın ulıwma ayta almaw

 taraq-taoq

 parta-pata

 oraq-oaq

2. jumsartıp aytıw

 ruchka-ryuchka, oramal-yumal

 qaram-karyam, qural-qurel

3. «r» dauısın buwızdan shıg`arıp tamaqtı qırıp aytıw, misalı randa-g`anda, rumol-g`umol.

4. qaptal rotatsizmi. Bul tipdegi rotatsizmde til ushı ornına til qaptalları tebrenedi. Sonın` ushın misalı: tarraq-tarieq, parta-parl`ta formada aytiladı, yag`ınıy r ornına «rl`» siyaqlı dauıs esitiledi.

5. «arbakesh» rotaatsizmi. Bunda r dauısı bekkm tıg`ızlang`an erinlerdin` tebreniwi na`tiyjesinde payda boladı. misalı, rrr...

Paratsigmatizmler. Bulardın` tu`ri de ha`r qıylı: sonnan «r» dauısı ornına «a», «v», «d» dauısları ha`m basqalar aytılwı mu`mkin. Misalı, archa-adcha, ari-adi

 qoraz-qonaz, erik-enik

 taraq-tagoq, zag`ara-zag`oga

 archa-alcha, anar-anal

 archa-aycha, anar-anay,

Rotatsizm ha`m pararotatsizmlerdi jog`altıwdı metodlardı qollanıw mu`mkin.

1. Aynag`a qarap eliklew. Bul usıl en` an`sat, jen`il rotatsizmlerdi jog`altıwda qollanıladı. R dauısının` artikulyatsiyasın u`yretiwde tayarlaw shınıg`ıwlarınan` roli ju`da` u`lken. Olar eki bag`darla alıp barıladı.

Birinshisi r dauısının` tiykarınan vibratsiyasız artikulyatsıyanı u`yretiw, yag`ınıy frikativ r dı payda etiw.

Ekinshisi tildin` vibratsıyasın payda etiw. Usı maqsette to`mendegi tayarlaw shınıg`ıwların o`tkeriw mu`mkin.

a) ken` jayılğ`an tildi joqarı eringe ko`terip, tiygiziw. Bunda til qaptalları da joqarı eringe tıg`ız bolıp turıw kerek. to`mengi erin tilge tiymewi lazım.

b) tildi usı formada tutıp turıp, tisler arqasına tartıladı. Tildin` ushı ha`reketlerin rawajlandırıw maqsetinde to`mendegi gimnastika o`tkeriledi:

a) til ushı joqarı erin-to`mengi eringe, joqarı tisler arasına-to`mengi tisler arasına qoyıw.

b) shepke-on`g`ı (awız mu`yeshlerine), son` on`g`a-shepke ha`reket qıldıırıw.

V) erinlerin aylanasına jalaw. B) erin ha`m jaqlar ortasında tildi aylanasına ha`reketlendiriw (shepten on`g`g`a ha`m kerisinshe bag`darda). Bunda til ushı erinler sırtına shıg`ıp ketpewine itibar beriw kerek. gimnastikanı balalar aynag`a qarap orınlarawı lazım.

Tayarlaw shınıg`ıwların o`tkeriwde logoped balalarg`a shpatel` menen ja`rdem beriw mu`mkin yamasa balanın` o`zi barmag`ı menen tildi kerekli jag`dayg`a keltiredi.

Balalar menen til viratsiyasın payda etiw, kerek jag`dayg`a keltiriwge ja`rdem beretug`ın shınıg`ıwlar da o`tkeriledi. Bul shınıg`ıwlardı ha`r qıylı dauıslarg`a eliklew arqalı o`tkeriw ha`m usı waqıtta balag`a tiyisli sorawlardı berip, onı eliklew qılıp ko`riwge ha`reket qılıw mu`mkin, sebebi, pıshıq suwdı qanday ishedı, juwırg`anda qanday dauıs esitiledi h.t.b.

Frikativ-dauısın sh-j dauıslarn payda etiw mu`mkin. bunın` ushın awızın o`lkenirek ashıp, til ushın al`veolalarg`a tiygizip turıp, sh yamasa j dauısın ayttırıw usınıladı. Keyin ala usı usılda payda bolg`an dauıstı bekkemlew, avtomatlastırıw maqsetinde frikativ dauısın aldın buwınlarda, son` so`z ha`m ga`plerdi aytıwg`a u`yretiw shınıg`ıwları o`tkeriledi. Logoped bul basqıshta friativ r dauısının` durıs aytılıwına ko`birek itibar beriw lazım.

Eger sh-j dauısları ha`m nadurıs aytılatug`ı bolsa, logoped aldın usı dauıslardıń aytılıwın u`yretiw kerek.

Tildi vibratsiyag`a keltiriw de bir neshe usul menen shıg`ıw, u`yretih mu`mkin.

1. Ayna aldında otırg`an balag`a awızın ken` ashtırıp, til ushın joqarı tisler arqasına ko`terip «z» dauısın sozıp ayttırıw usınıladı. Usı wait logoped shpatel` ja`rdeminde tildin` astında vibratsiya ha`retkeler qıladı. Na`tiyjede r dauısının` payda bolıwında qatnasatug`ın vibratsiya payda boladı.

2. Til ushın joqarıg`a ko`terip turıp, «t» dauısın bir dem menen izbe-iz bir neshe ma`rte aytıladı, usı waqıttın` o`zinde dauıslar qatarının` en` aqırına urg`u menen aytıw kerek. -ttt.

Lambdatsizm ha`m paralambdatsizm

L dauısının` nadurıs aytılıwı lambaditsizm dep ataladı. Onı basqa dauıslar menen almastrıp aytıw bolsa paralambdatsizm dep ataladı.

L dauısının` payda bolıw mexanizmi to`mendegishe: bul dauıs aytılıwında erinlerinin` qanday jag`dayda bolıwı usı dauıstan keyin keletug`ın u`nlige baylanıslı. Tisler ortasında belgili aralıq bolıwı kerek. Til ushı joqarı tislerge yamsa milikke tiyip turadıyu onın` qaptalları bolsa joqarı jaq tislerine tiymewi kerek, sebebi l dauısı payda bolıwında hawa ag`ımı qaptal

ta'replerinen o'tedi. Bul normal jag'day. Tildin` arqa bo`limi bolsa ko'teriledi. Jumsaq tan`lay ko'teriledi. Dauis baylamları tıg`ızlanadı.

Lambadatsizmnin` tu`rleri rotatsizmnin` tu`rlerine uqsas. Olar to`mendegishe: 1. L dauısın ulıwma ayta almaw, mısalı: alcha-acha, shalg`am-shag`am. 2. l din` jumsag`ıraq aytılwı, mısalı, alcha-al`cha, alma-al`ma, oramal-oramal`.

3. Murın lambdatsizmi. Bunda jumsaq tan`lay tilinin` arqa bo`limi menen tıg`ızlanadı, na'tiyjede hawa ag`ımı murın boslıg`ınan o'tedi.

Paralambdatsizmlerge kelgende bulardın` tu`rleri de ko`p, tiykarın l dauısı r, v, u dauısları menen almasırlıp aytıladı. Mısalı: gilem-givem, lampa-uampa, alma-auma.

Lambdatsizmdi joq qılıwg`a erisiw ushın eliklew jolın qollanıw kemnen kem jag`daylarda na'tiyje beredi. Sebebi onın` artikulyatsiyası quramalı. Bul dauıstı aytılwın jolg`a qoyıwdan aldın tayarlaw shınıg`ıwların n`tkeriw paydalı. Bularg`a erinlerdi shoshayıtırıp, jayıw, sozw siyaqlı shınıg`ıwlar kiredi. til menen to`mendegi gimnastika o'tkeriledi: tildi ken` jayıp ko`rsetiw, kurek formasına keltiriw, onı shaynaw, tildin` en` ken` bo`liminen qag`azdı uflep taslaw, tildin` ken` qılıp ko`rsetip tislew. Usı shınıg`ıwlar arqalı bala hawa ag`ımın tildin` qaptal ta'replerinen shıg`arıwg`a u`yrenedi, tildi kerekli jag`dayda uslay alatug`ın boladı.

L dauısı aytılwın jolg`a qoyıw

Logopat aynag`a qarap turıp logopedtin` ko`rsetkenin eliklew jolı menen atqaradı. Bunda logoped tildin` ken` jayıp tisler arasına qoyadı. Usı jag`dayda balag`a a yamasa rus tilindegi ı u`nlileri ayttırıladı. Bunda logoped ha`reketlerin jaqsılap tu`ntirip beredi.

Usı jag`dayda ayılğ`an a yamasa ı dauısı l dauısına uqsap ketedi. biraq logoped buni balag`a ayıw kerek emes, sebebi bala aldın nadurıs aytıp ju`rgen l dauısına o`tip ketedi.

Eger bala joqarıda aytıp o`tilgenlerdi, usı shing`ıwlarda qıynalsa, hawa ag`ımın tildin` qaptal ta'replerinen shıg`ara almasa, awız boslıg`ın kerekli formag`a keltire almasa, bala menen tu`mendegi tayarlaw shınıg`ıwların o`keredi.

Logopat ken` jayılg`an tildi tislep, lunjlerin bo`rttırıp turıp uflew kerek. bala uflewdi u`yrenengennen son` tap usı shınıg`ıwdı dauis shıg`arıp turıp atqaradı. Na'tiyjede shawqım aralas L dauısı payda boladı. Son`ın ala l dauısı buwın ha`m so`zlerdegi aytılwı avtomatlastırıladı. Avtomatizatsiyalastırıw dawamında shawqımsız l dauısı payda bolıwına a`ste-aqırınlıq penen erisiledi. Bul isti (al) siyaqlı jabıq buwınlar aytılwın shınıqtırıp baslaw maqsetke muwapıq. Bunday buwınlar aytılwı o`zlestirilgennen son` (al-a) son`ınnan (la) buwınları u`stinde jumıs alıp barıladı. Keyingi basqışlarda (ali) so`zindegi i dauısı, «o» ha`m «w» lardan du`zilgen buwınlar u`stinde jumıs alıp barıladı. Mısalı: ala, ali, alo, alu, la, lu, li.

L dauısın durıs aytıwg`a u`yretiwde balanı hawa ag`ımın qaptal ta'replerden shıg`ara biliwge u`yretiw ju`da` qıyın. a` sirese l dauısın n dauısı menen almasırlılıwın jen`iw ju`da` qıyın.

Logoped arnavlı zond yamas shpatel` ja`rdeminde tildin` qaptal bo`limlerin basıp turıp, til ushın joqarı tislerge tiygizip turadı. Bul halda hawa ag`ımı tildin` qaptal bo`limi menen joqarı jag` tislari ortasında payda bolg`an joldan o`tedi. Zond ornına qa`lem yamasa arnavlı plastmassadan tayarlang`an tayaqsha qollanıw mu`mkin.

Eger «l» dauısı «v» dauısı menen almasırlsa, logoped to`mengi erindi zond, shpatel` yamasa barmag`ı menen tu`siredi. Usınday usıl menen paralambdatsizm du`zetiledi.

Til arqa k,g,x dauısları aytılwındaǵı kemshilik.

K dauısının` nadurıs aytılwı-kappatsizm ha`m parakappatsizm dep ataladı. G dauısı aytılwındaǵı kemshilik gammatsizm ha`m paragammatsizm, x dauısının` aytılwındaǵı kemshilik bolsa-xitizm ha`m paraxitizm dep ataladı.

Olardıń to`mendegi tu`rleri a`melde ko`birek ushıraydı.

1. k-t (kino-tino, kitap-titap, kel-tel, ketemen-tetemen)

2. g-d (gilem-dilem, jigirma-jidirma)

3. x-k yamasa x-s (xat-kat, xat-sat) til arqa dauısları aytılwında erinlerdin` qanday jag`dayda bolıwı usı dauıslardan keyin so`zde qanday u`nli dauıs keliwine baylanıslı. Til ushi a`detde to`mengi arqasında boladı. tildin` orta bo`limi joqarı ko`terilip, g, k dauıslarında qattı tan`layg`a tiyip turadı, x dauısında bolsa tar aralıq payda etedi. G, k dauısında ku`shli hawa ag`ımı tildin` orta bo`limi ha`m tan`lay arasında partlap, x dauısında bolsa sırg`ılaıp shıg`adı. Til arqa dauısları aytılwında jumsaq tan`lay ko`terilip turadı. K-X dauıslarında dauıs baylamları birikpey, tebrenbey turadı. G dauısında bolsa dauıs baylamları birikpey, tebrenedi. K dauısın durıs aytıwg`a u`yretiw ushın:

a) balag`a ta buwını izbe-iz aytırıladı. (ta-ta-ta). Usı waqıtta til ortasın shpatel` menen basıp, arqag`a su`rilse, kya-kyakya-siyaqlı dauıslar, til ortası ja`nede arqaraqqa su`rilgende bolsa ka-ka-ka siyaqlı dauıslar payda boladı. Bala k dauısın aldın shpatel` ja`rdeminde, keyin ala erkin tu`rde ayta alıwg`a a`ste-aqırınlıq penen u`yrenedi. Sonnan keyin k dauısı aytılwında aldı menen buwınlarda, son`ın ala so`z ha`m ga`plerdi bekkemlew mu`mkin.

g-x dauısları aytılwın da joqarıdag`ı usıl menen u`yretiw mu`mkin. Biraq g dauısın -d- dan yag`ınıy da-da-da, x dauısın bolsa s dauısınan, yag`ınıy sa-sa-sa siyaqlılardan u`yretiledi.

Yotatsizm.

So`ylewde y dauısı ayılmawı, nadurıs aytılwı yotatsizm dep ayıladı. Onı basqa dauıslar menen almasırlıp aytılwı parayotatsizm dep ayıladı.

Yotlangan ya-»ya», e-»yo», yu-»yu», e-»ye» dauıs birikpelerinin` nadurıs aytılwı da yotaytsizm dep ayıladı. Yotlang`an dauıslardıń kemshiligi tiykarınan y-dauısınin` l` dauısı menen almasırlılıwı menen sıpatlanadı.

Y dauısı aytilg`an waqıtta dauıs baylamları birigip, tebrenip turadı. Jumsaq tan`lay hawanı awız boslıg`ınan o`tiwge jol ashıp ko`teriledi. hawa ag`ımı til ha`m tan`lay ortasındag`ı joldan o`tip y dauısın payda etedi.

Y dauısın ha`r qıylı metodlar ja`rdeminde durıs aytıwg`a u`yretiwge boladı. Olar to`mendegishe:

1. dauıs aytılwın esitip turıp, keyin og`an eliklew jolı menen u`yreniw. Bunda balag`a ayna arqalı dauıstın` durıs artikulyatsiyası tu`sindiriledi.

Balag`a i ha`m a dayısları ayttırıladı. Aldın a`ste aqırınlıq, keyin tez aytılp, bul dauıslar qosıp aytıladı.:ia-ia-ya.

Son` tap usı taqıllette, i-o, i-u dauısları da ayttırıladı. Bul usıl menen balaja yotlang`an dauıslar payda boladı. bul dauıslar aytılwın bekkemlewde jumıstı an`satlastırıw ushın olar eki ha`rip penen sıpatlanadı.

2. «Y» aytılwın jolg`a qoyıwdın` ja`ne bir usılı z dauısı aytılwınnan paydalanıw. Bunda balag`a usı dauıstı sozıp attırıp turıp, logopedl tildin` ushına shpatel` yamasa zond penen basadı, onın` orta bo`limin ko`teredi. Na`tiyjede y dauısı payda boladı.

So`ylewdegi kemshilik, ayırım dauıslar aytılwındag`ı jetispewshlikler joqarıda keltirip o`tilgenlerdin` o`zi meneng`ana tamamlanbaydı. Basqa dauıslar, buwınlar, ha`ttekei so`zler aytılwındag`ı a`det bolıp qalg`an basqa kemshilikler de ushırap turadı. Biz na`zereimizde a`hmiyetli bolıp ko`ringen jag`daylardı g`ana sanap o`ttik. Tiykarg`ı wazıypa so`ylewdegi kemshiliklerdi waqtında payqap, sonday kemshiliklerdi baqsha ha`m to`mengi klass sharayatında joq etiwge erisiw, aldın alıw sharaların ko`riw, ha`m baslang`ısh klass oqıtıwshıları o`z imkaniyatlarınan kelip shıg`ıp ja`rdem beriwi, egen bolmag`an jag`daylarda logopat balalardı tiyisli qa`nigelerge-psixonevrolog ha`m logopedlerge waqtında jiberip dawallatırıwları kerek.

Qosımsha sorawlar ha`m tapsırmalar

1. Dislaliya kemshiligin sıpatlap beriw
2. Dauıslar aytılwındag`ı kemshilikler nelerden kelip shıg`adı
3. Dislaliyanın` qaysı tu`rleri, ko`rinislerin bilesiz
4. Dauıslar aytılwındag`ı kemshilikler qaysı jollar menen joq etiledi
5. Sırg`alıwshı dauıslar aytılwındag`ı baqlanatug`ın kemshilikler ha`m olardı joq etiw jolları
6. Rotatsizm ha`m pararotatsizmdi joq etiw
7. L dauısının` nadurıs aytılwı ha`m bul nuqsandı joq etiw usılları
8. Til arqa dauıslarının` nadurıs aytılwı ha`m onı joq etiw usılları
9. Rotatsizm ha`m onı joq etiw usılları
10. Fonematikalıq esitiw ha`m onı qa`liplestiriw jolları

A`debiyatlar

1. M.Mirzaev, S.Usmanov, I.Rasulov. O`zbektili, T., 1966
2. T.B.Filicheva i dr. Osnovı logopedii. -M.: Prosveshenie, 1989
3. R.Shomahmudova, L.Mwminova. Bog`cha va kichik maktab eshidagi bolalar talaffuzidagi nuqsonlarni tuzatish T., O`qituvchi, 1981
4. M.Fomicheva, K.Shodieva. Maktabgacha tarbiya eshidagi bolalarni twg`ri talaffuzga ırgatish. T., O`qituvchi, 1984
5. Fomicheva M.F. Vospitanie u detey pravil`nogo proiznosheniya. -M., 1981
6. Kashe G.A. Ispravlenie nedostatkov rechi u doshkol`nikov. –M., 1981
7. Logopediya. Pod. Red. L.S.Volkovoy. M.: Prosveshenie, 1989

IV BAP

RINOLALIYA HA'M ONI JOQ ETIW USILLARI

1. Rinolaliya nuqsanının sıpatlaması

Rinolaliya, yag'ınıy murınnan so'ylew, dauıslar ayılıwındag'ı ha'm dauıs tembrinin dauıs aparatındag'ı anatomiyalıq fiziologiyalıq kemshilikler, o'zgerisleri na'tiyjesinde buzılıp ayılıwı. Rinolaliya awız ha'm murın boslıqları ortasında toıq joqlıg'ınan yamasa usı boslıqlar pitip qalıwınan kelip shıg'adı.

Artikulyatsion apparattın du'zilisindeki kemshilikler haqqında mag'lıwmatlar da'slep XIX a'sir shıpakerlerinin ilimiy shıg'armalarında payda bola basladı.

V.I.Oltushevskiy so'ylewdegi kemshiliklerni u'yrenip, a'debiyatlarda jazılğan mag'lıwmatlardı ulıwmalastırıp, so'ylewdegi kemshiliklerdi talqılawg'a ha'm so'ylewdegi kemshiliklerdi tiyisli toparlarg'a ajratqan. Ol artikulyatsion aparat du'zilisiniń buzılıwı na'tiyjesinde kelip shıqqan tuwma yamasa turmıs dawamında arttırılğan kemshiliklerdi mexanikalıq dislaliya dep atag'an. Rinolaliyag'a bolsa mexanikalıq dislaliyanın bir tu'ri dep qaralg'an.

Rinolaliya E.F.Rau (1933), F.A.Rau (1933), Z.G.Nelyubova (1939), M.Morli, V.V.Kukol' (1941), A.G.Ippolitova ha'm basqalar ta'repinen a'sirese ken' u'yrenilgen. Olardıń pikirinshe, rinolaliyanın aldın alıw sharaların ko'riw, korrektsionlıq ta'rbiyalıq logopediya jumıs sistemasın durıs sho'lkemlestiriw, ata-analardıń o'z balaların waqtında qa'nige-shıpaker, logopedke ko'rsetip dawalatıwı a'hmiyetke iye.

Baladag'ı kemshiliktin' tu'rin durıs anıqlaw ha'm og'an tiyisli ja'rdem ko'rsetiw ha'zirgi logopediya pa'ninin' a'hmiyetli mashqalalarınan bolıp esaplanadı ha'm bala turmısında a'hmiyetli rol oynaydı.

Bizge belgili, so'ylew protsessinde tan'lay a'hmiyetli wazıypanı atqaradı. Murınlı aytilatug'ın dauıslardan tısqarı ha'mme dauıslardıń ayılıwında murın ha'm murın-tamaq boslıg'ı menen awız ha'm tamaq boslıqları arasında tesik payda boladı. Bul boslıqlardı bir-birinen ajratıp turatug'ın tesik tan'lay-tamaq tesigi dep ataladı ha'm ol eki musıkul toparının' bir waqıtta ha'reketleniwinen ju'zege keledi. perdenin' aldın'g'ı bo'limin jumsaq tan'lay ha'm tamaq qaptal diywalları arqa diywallarının' muskulleri quraydı. Jumsaq tan'laydın' ko'teriliwi jumsaq tan'lay ha'm tamaq qaptal diywalları muskulinin' durıs islewine baylanıslı.

Jumsaq tan'lay dauıs payda bolıwında ko'terilip, bo'rtıp shıg'adı. Bul na'rse, yag'ınıy do'n'lik tamaqtın' arqa diywalları menen birlesedi. Usı waqıtta, dauıs payda bolıwında jumsaq tan'lay ha'reketi menen tamaq arqalı diywalları o'z halatın o'zgartiredi.

Ayılıwdag'ı dauıslardıń o'zgesheligine qarap, jumsaq tan'lay tu'rlishhe ko'teriledi ha'm tesik ko'lemi de sog'an jarasa o'zgeredi.

Tesiktin` ko`lemine qarap dauıs ku`shi ha`r qıylı boladı. I.I.Ermakova tekseriwleri sonı ko`rsetedi, u`nlilerdi aytıw waqtında tesik ko`lemi u`lken boladı eken.

U`nles (m-n lardan tısqarı) dauıslar aytılwında bul tesik tar boladı. Tek g`ana m ha`m n dauısları aytılwında bolsa bul tesik ulıwma payda bolmaydı ha`m hawa biyma`lel muring`a o`tedi. Eger usı organlarda kemshilik bolsa, bul jariq payda bolıwına tu`sinlıq qıladı yamasa ulıwma murın-tamaq jolı tosılıp qalıwı mu`mkin. Na`tiyjede dauıslar aytılwı o`zgerip, bul na`rse so`ylew kemshiliklerin payda etedi. Rinolaliya dep a`ne usınday so`ylew kemshiligine aytıladı. Bunda murın boslıg`ının` rezonatorlıq iskerlik jog`alıp qalıwı na`tiyjesinde dawıslar aytılwında anıq emes, jansız xarakterde boladı, adam man`qalanıp so`yleydi.

Rinolaliya tu`rleri

Balada ulıwma rinolaliya barlıg`ın anıqlaw qıyın emes. Aldı menen so`ylewdin` anıq emesligi, balanın` man`qalanıp so`ylewi onda rinolaliya barlıg`ın ko`rsetedi. Biraq, rinolaliya ashıq yamsa jabıq, ya bolmasa, ekewi birge qosılıp aralas halda bolıwı mu`mkin. Onın` tu`rin anıqlaw ushın balanın` awızın ashıp, artikultsyaion so`ylew apparatın ko`zden o`tkeriledi. Ashıq rinolaliyada tan`layda jariq bar ekenligi da`rhal ko`zge taslanadı. Eger balada jabıq rinolaliya bolsa, bunı anıqlaw ushın bala so`ylep turg`an waqıtta murnı aldına jipke baylang`an paxta bo`legi uslap turıladı. Bunda murınnan hawa shıqpag`anlıg`ı sebepli paxta qıymıldamay turaberetug`ın bolsa, bul balada jabıq rinolali barlıg`ın ko`rsetedi. Jabıq rinolaliyanı anıqlawdıq ja`ne bir jolı-bala so`ylep turg`an waqıtta murın tesikleri aldına ayna yamasa shpatel` tutıp ko`riw. Ayna yamasa shpatel` ju`zi terlemese, demek bunı jabıq rinolaliya dew mu`mkin.

Ha`m ashıq, ha`m jabıq rinolaliya belgileri birge qosılğ`an bolsa, aralas rinolaliya dep aytıladı.

Rinolaliya tu`rlerin anıq bilip alıw onı joq etiwdin` jolların durıs belgilep alıwg`a imkan beredi. Onın` tu`rlerin anıq ajritpay turıp shara ko`riletug`ın bolsa, bul balag`a payda beriw ornına zıyan keltiriwi mu`mkin.

Rinolaliya qaysı jag`dayda bolıwınan qattıy na`zer ol ta`biyatınan organikalıq ha`m funktsionallıq boladı. bul jag`daylardı biz to`mende ayırıqsha-ayırıqsha ko`rip shıg`amız.

Ashıq rinolaliya. Rinolaliyanın` bul tu`ri de basqa so`ylew kemshilikleri siyaqlı ta`biyattan oganikalıq, yag`ınıy artikuyatsion apparatın` du`zilisindedi kemshilikke baylanışlı ha`m funktsional, yag`ınıy usı apparatın` o`zi nuqsansız bolğ`an jag`dayda funktsiyası jetispewshiligine baylanışlı boladı. organikalıq ashıq rinolaliya artikulyatsion apparatdag`ı tuwma yamasa turmistag`ı artırılg`an nuqsan, jetispewshilik sebepli ju`zege keledi. Tuwma tu`rlerdin` sebepleri ha`r qıylı, onday-aq joqarı jaq su`yeginin` tis qatarlarına taqalıp, jumsaq

tan`lay, erin kemtikligi, jumsaq tan`lay yamasa tilshe (laq-luq)tın` kelteligi ha`m basqalar a`ne usınday so`ylew kemshiligine alp keledi.

Turmista arttırılğ`an ashıq rinolaliya sebepleri de ko`p. olardıń ko`birek ushıraytug`ınları tamaq, murın, tamaq boslıg`ının` o`pkeden shıg`atug`ın hawa murın boslıg`ına o`tip keteberiwge alıp baratug`ın o`zgerisleri.

Difteriya, gripp, tif kesellikleri sebepli jumsaq tan`layı zaqımlanıp qalıwı mu`mkin. Bunda jumsaq tan`lay jaqsı ko`tirelie almasıg`ı na`tiyjesinde murın-tamaq tesigi tolıq jabılalmaytug`ın bolıp qaladı, bul da rinolaliyag`a sebep boladı.

Ashıq rinolaliya murın-tamaq jolındag`ı adenoid ha`m basqa o`simtelerdi alıp taslag`annan keyin de payda boladı. Artikulyatsion apparattın` ha`r qıylı travmalar yamasa zaqım sebepli zıyanlang`an da ashıq rinolaliyag`a alıp keledi.

Funksional ashıq rinolaliya. Bul tu`rdegi salamatlıg`ı jaqsı bolmag`an, zayıp balalarda muskul nerv apparatının` jaqsı islemesligi na`tiyjesinde jumsaq tan`laydın` kem ha`reketshenligi, yag`ınıy gipokinez hallarda bolıwına, dem alıw protsessinin` buzılğ`anlıg`ına baylanıslı boladı. Esitiw funktsiyasının` buzılıwı, qulag`ı awır balalarda o`z so`ylewin qadag`alay almasıg`ı, dudıqlanıwshılarda awız boslıg`ındag`ı o`zgerisler sebepli jumsaq tan`laydın` ko`terile almawı da usınday rinolaliyag`a alıp keledi.

Jabıq rinolaliya. Rinolaliyanın` bul tu`ri de tuwma ha`m turmista arttırılğ`an bolıwı mu`mkin. Jabıq rinolaliyanın` sırtqı belgilerinen biri bul, bunday kemshiligi bar bala ba`rha awızın ashıp ju`redi. Jabıq rinolaliyanın` eki formasın: organikalıq, funktsionallıq tu`rlerin parıqlaw za`ru`r.

Organiklıq jabıq rinolaliya tamaq, murın boslıqlarındag`ı ha`r qıylı u`simteler, isikler, abstsessarlar ha`m basqa tu`r kesellikler na`tiyjesinde kelip shıg`adı.

Funksionallıq jabıq rinolaliya. Ayrım mag`lıwmatlarg`a qarag`anda bul tu`rdegi man`qalıq ayrım dauıslardı o`zlestiriw waqtında payda boladı da bala usı dauıslardı o`zlestitirip, olardıń aytılwın u`yrenip tildegi (misalı, frantsuz tilindegi) aytılwına eliklew arqalıda funktsional rinolaliyanı keltirip shıg`arawı mu`mkin.

Funksional jabıq rinolaliyanın` a`det bolıp qalg`an tu`ri de ushıraydı. Bul so`binshe jumsaq tan`lay ba`rha ko`tirip turg`an adenoidlar operatsiya jolı menen alıp taslang`annan son` jumsaq taan`laydın` alding`ıday ko`terilip turaberiwine u`yrenip, a`detlenip qalg`anına baylanısdı boladı.

Jabıq rinolaliyada murın rezonatorlıq wazıypasın atqara almag`anlıg`ı sebepli, dauıs tembri buzılıp, adam grip bolğ`an keselge uqsap, tamaq penen man`qalanıp so`yleydi, bunda u`nliler biraz jansız shıg`adı. Murın u`nles «m», «n» dauısları bolsa jabıq rinolaliyada hawa murıng`a kire almaytug`ın bolğ`anı ushın basqasha m-b, n-d bolıp ayıladı.

Aralas rinolaliya. Aralas rinolaliyada da ashıq ha'm jaqbiq rinolaliyag'a ta'n bolg'an belgileri birge qosılǵ'an, yag'ınıy murın jolı tosılıp qalg'anı u'stine tan'lay-tamaq perdesinde jetispewshilik de boladı. Murın dauısları jabıq rinolaliyadag'ı siyaqlı, basqa dauıslar bolsa ashıq rinolaliyadag'ı siyaqlı aytıladı. Aralas rinolaliya da organikalıq yamasa funktsional bolıwı mu'mkin. Organikalıq tu'rine jumsaq tan'laydın' kelteligi yamasa mayıplıg'ı sebep bolsa, funktsional tu'rine tan'lay-tamaq jarıg'ının' funktsiyası o'zgeriwi na'tiyjesinde murın jolının' tosılıp turıwı sebep boladı.

Dawalawdan aldıq, qaysı bir kemshilik dauıs tembrin ko'birek buzıp man'qalıqqa ko'birek sebep bolıp atırg'anlıg'ın anıqlaw kerek. Mısalı, nawqas murın dauısları menen u'nlilerdi basqa dauıslarg'a qarag'anda ja'nede ko'birek man'qalanıp aytıp atırg'an bolsa, demek, onda jabıq rinolaliya u'stin boladı ha'm dawalaw sharasın sog'an qarap belgilew kerek.

Rinolalikler so'ylewin analizlew sonı ko'rsetedi, birinshi orında sırg'alıwshı dauıslar aytılwı buzıladı, sebebi rinolaliyada hawa awızdan emes, al murınnan shıg'adı. Bunda sırg'alıwshılar ornına tamaq qırıwıwg'a uqsag'an dauıslap payda boladı.

Til arqa u'nlesleri ayılmay, so'ylewde ulıwma esitilmeydi yamasa partlawshılar menen almasadı. Hawa murınan shıg'atug'ın bolg'anı ushın u'nliler aytılwı da buzılıp, bul dauıslar menen u'nles dauıslar bir-birinen pariqlılma qaladı. Awır da'rejedegi rinolaliyada so'ylewdi keseldin' a'tırapındag'ı adamlar, ha'tteki ata-anaları da tu'sinbewi mu'mkin.

Rinolaliyanın' jen'il da'rejedegi dauıslar aytılwınan da, dauıs ta'repinen de normadag'ı so'ylew dauısına daqsın boladı, biraq aytılwında bir az man'qalı tu's aladı.

So'ylew protsessinde rinolalik balalar tiyisli dauısıtı bir qansha durıs aytılwına ha'reket qılıp murın, artikulyaion appartın' artıqsha zor beredi. Na'tiyjede olardıń so'ylewinde so'ylewinde bet muskulleri, a'sirese, murın muskullerinin' artıqsha ha'reketleri menen birge dawam etip baradı. Rinolalik balada periferik so'ylew apparatındag'ı organikalıq jetispewshilik balanın' fizikalıq rawajlanıwında da unamsız ta'sir ko'rsetiwi mu'mkin. Tan'lay, erin kemtikleri menen tuwılg'an bala awqatlanıwında qattı qıyınshılıqlarg'a ushıraydı. Bunday bala a'dette aldın tamızg'ishtan, qasıqtan su't berip, awqatlanırılıp barıladı. Bunnan son' da awqatlanıw waqtında su't joqarı dem alıw jollarına tu'sip qaladı. Bul bolsa dem alıw organları shılıqlıq qabatı kemtik zaqımlanawına alıp keledi.

Bunnan tısqarı, tan'lay kemtik balalarda dem alıwg'a alınatug'ın hawa jeterli ısımay ha'm tazalanbay o'tgeni ushın, ko'binshe orrta qulaq zaqımlanadı.

Usılay etip, bunday balalar fizikalıq jaqtan da zayıp bolıp o'sedi. bul bolsa bala tilinin' rawajlanıwına ja'ne unamsız ta'sir ko'rsetedi. Olardıń so'ylewlerinde bir az kesh ha'm fonetikalıq ta'repinen nadurıs rawajlana baslaydı. Dauıslardı nadurıs aytıw bolsa dauıslardı analiz qılıwdı qıyınlastıradı.

Tuwmaq man`qa balalar o`zlerinin` man`qalıqların jeterli da`rejede sezbewi mu`mkın yamasa pu`tkille sezbewi mu`mkın.

Rinolalik balalardıq fonetikalıq uqıbı da jeterli rawajlanbag`an boladı. Na`tiyjede olar so`zlerinin` ma`nisin de buzıp naduris qabıl etedi.

Olardın` so`z baylıg`ı sheklengen bog`lanı ushın logikalıq pikirlewide qıyınlasadı, logikalıq yadları da biraz to`men boladı. Rinolalik balada ushıraytug`ın aqıl-oy kemshiligi, a`detde, ekilemshi ha`diyse bolıp, so`z rawajlanıwın jolg`a tu`sip kengennen keyin rinolalik aqlıy jaqtan o`z ten`lerine jetip aladı.

Biraq rinolaliya ayırım waqıtları balanın` rawajlanıwna biraz qıyınshılıq tuwdıradı. Bunday balalar ja`rdemshi mektep programmaların da qıyınshılıq penen o`zlestiredi.

So`ylewdi rawajlandırıw bag`shasınan alıng`an mag`lıwmatlar sonı ko`rsetedi, baqshag`a kelgen 3-4 jasarlı rinolalik de fizikalıq ha`m ruwxıy ta`repten rawajlanıwdan bir az arqada qalg`an boladı. Keyin ala tiyisli da`ri-da`rman ha`m logopedik jol menen ko`rsetiletug`ın ja`rdem na`tiyjesinde o`z ten`lerine jetip aladı ha`m 7-8 jastan jergilikli mektepke barıwı mu`mkın.

Rinolaliyanı joq etiw jolları

Jabıq rinolaliyanı joq etiw jolları. Organikalıq jabıq rinolaliyanı joq etiw ushın murın jolın tosıp qoyg`an sebeplerdi jog`altıw, balanı durıs dem alatug`ın bolıwına erisiw kerek. Bala murın arqalı durıs dem alatug`ın bolg`aninan son` man`qalıq o`z-o`zinen jog`alıp ketedi. eger man`qalıq dawam eteberse, so`ylew shınıg`ıwların o`tkeriw za`ru`r bolıp qaladı. Jabıq rinolaliyada o`tkeriletug`ın arnawlı shınıg`ıwlardan ayırım birlerin to`mende ko`rip shıg`amız.

Dem alıw shınıg`ıwları tiykarınan awızdı jumıp turıp murın arqalı dem alıw ha`m dem shıg`arıhdı ha`r ku`ni bir neshe minuttan u`sh-to`rt ha`pte dawamında shınıqtırıp turıw kerek.

1. «m», «n» dauısların sozıp aytıp, murın boslıg`ının` reznatorlıq iskerligin ku`sheytip barıw. Rezonatorlıq iskerlikti murın tesikleri aldına qolın tutıp turıw yamas og`an baylang`an paxta bo`legin asıltırıp turıw jolı menen tekserse boladı.

Kishi jastag`ı balalar meen bolsa basqasharaq qılıp, yag`ınıy oyın ta`rizinde o`tkeriw mu`mkın. Bunda balalar alqanların man`lay menen joqarg`ı erin aralıg`ına qoyıp, murınnan shıg`ıp atırg`an hawanı sezip turıwları kerek. Hawa shıg`ıw tegis ya tegis emesligin biliw ushın balalar alqanın ga` o`zleri, ga` ta`rbiyashaları, ga` joldasları ju`zine qoyıp ko`rip hawa ag`ımına salıstırıwları mu`mkın. Usı maqsette «Sıyr qanday mo`n`ireydi» oyınan paydalansa boladı.

3. «m» dauısın u`nliler mısalı «a», «o», «u» menen birge ma-mo-mu buwınları ta`rizinde aytıw, bunda «m» dauısın sozıp aytıladı. Usı waqıtta u`nliler de da`slep anıq emes murın menen aytıladı. Bunı anıqlaw ushın olardı murın u`ndeslerinnen ajıratıp, bo`lek aytıp ko`riledi, keyin

u`nliler birikpesi: au-ao-ai h.t.blar, onnan son` u`nlilerdin` dauıslı u`nlesleri menen birikpesi (ba, bo, bu) ha`m aqırında m-a,ma h.t.basqalar birikpeleri aytıw shınıg`ıwına o`tileti. A`ne usınday shınıg`ıwlar ja`rdeminde «m» dauısı aytıluwı jolg`a qoyılsa, «n» dauısı aytıluwın o`zlestiriw birqansha jen`il keshedi.

«m», «n» dauısı, usı dauıslar qatnasında buwınlar tolıq o`zlestirilgennen son`, pu`tin so`zler ha`m onnan son` ga`plelerdin` aytıluwına o`tileti.

Ashıq rinolaliyanı joq etiw. Ashıq rinolaliyanı joq etiw ushın operatsiya, fizioterapiya ha`m logopediya dawalaw usılları ha`m qurallarınan paydalanıladı. Joqarı erin kemtiikligin jog`altıw ushın o`mirdin` birinshi aylarınnan-aq balanın` kemtik jayı operatsiya jolı menen tigiledi. Jumsaq tan`laydı tigiw operatsiyaların rus xirurgi Pirogov 1844 jılıdanaq o`tkere baslag`an edi. Onın` sha`kirti N.Vorontsovskiy bolsa operatsiyanın` o`zi menen g`ana rinolaliyanı joq etip bolmaslıg`ın, operatsiyadan son` arnawlı so`ylew shınıg`ıwların o`tkeriw za`ru`rligin ko`rsetip o`tedi.

Jumsaq tan`lay operatsiyaları haqqında ha`zir u`lken jetiskenliklerdi qolg`a kiritilgen. Plastik operatsiyalar islep shıg`ılıp, kemtik jaydı tigip tolıg`tırıw yamasa protez (obturator) qoyıw usılları qollanıladı. Biraq operatsiya qaysı jasta o`tkerilse jaqsı na`tiyeje beredi, degen ma`sele ele u`zil-kesil sheshilgen joq. Arım alımlar operatsiyanın` bala tilge kirgenge shekemgi da`hirde o`tkeriwdi maqul dep bileti, ayrımları bala u`lkenirek bolıp, so`ylewi tolıq rawajlang`annan son` shama menen 9 jaslarda operatsiya qılıw kerek dep esaplaydı. Ko`p qa`nigeler operatsiyanı o`tkeriw waqtın rinolaliklerdin` ulıwma jag`dayına, kemtik jerine ha`m ko`lemine qarap belgileydi.

Professor M.Zeeman, A.A.Ximberglerdin` pikirinshe, operatsiya 4-5 jaslarda qılanatug`ın bolsa, bala tilinin` durıs riawajlanıp arıwna unamlı ta`sir ko`rsetedi.

Logoped aldına operatsiya qılınğ`anlar menen bir qatarda ele operatsiya qılınmag`anlar da ja`rdem sorap keledi. Sonda logoped qanday ja`rdem ko`rsetiw kerekligi haqqında durıs ma`slahat bere alıwı, operatsiyadan aldın qanday tayarlıq ko`riw kerekligi, operayiyadan son` balanın` tilin jayına keltiriw ushın qanday sharalar ko`riw kerekligin biliwi kerek, sebebi operatsiyadan keyin rinolaliktin` tilinin` anıq emesligi qalaberetug`ın bolg`anınan, o`z waqtında, durıs sho`lkemlestirilgen logopedik ja`rdem berilseg`ana tildegi kemshilikler jog`alıp ketedi.

Operatsiyalar aldın`g`a tayarlıq ushın alıp barılatug`ın logopedik jumıslar to`mendegishe bo`limlerden ibarat:

1. murın ha`m awız arqalı durıs dem shıg`arıwdı u`yreti
2. dauıslar aytıluwın jolg`a qoyıw
3. dauıslar avtomatizatsiyası

Operatsiyadan son`g`ı rinolaliktin` artikulyayatsion apparatı operatsiyadan aldın`g`ı da`wirdegi artikulyatsion apparattan parıq qıladı, sebebi kemtikti tigiw ushın salınğ`an jipler

ornında shandıqlar payda bolıp, jumsaq tan`lay ha`reketshen`ligin bir qansha shekleydi-jumsaq tan`laydı passiv jag`dayg`a tu`sirip qoyadı Sonın` ushın operatsiyadan son`g`ı jumısg`a endi jumsaq tan`ladı aktivlestiriw shınıg`ıwları da kiritiledi.

Operatsiyadan son`g`ı logopediyalıq jumıs to`mendegi bo`limlerden ibarat:

1. jumsaq tan`lay ha`m artikulyatsion apparat gimnastikaları;
2. so`ylewdegi durıs dem alıwg`a u`yretiw;
3. dauıslar aytıluwın jolg`a qoyıw;
4. dauıslar avtomatizatsiyası

Ha`r eki da`wirde de logoped alıp baratug`ın qosımsha jumıslar psixoterapiya, esitiw dıqqatın rawajlandırıw ha`m muskullerdegi artıqsha ha`reketlerdi joq qılıwdan ibarat.

Jumsaq tan`lay ha`reketin aktivlestiriw ushın birinshi gezekte massaj usılınan paydalanıladı. Bunın` ushın tan`lay aldın`g`ı bo`liminen arqa bo`limine ha`m on` ta`repinen shep ta`repine qarap bas yamasa ko`rsetkish barmaq penen sılap, uqalap shıg`ıladı, bul waqıtta shandıqlar a`ste aqırınlıq penen basıp-basıp qoyıladı. Massaj 3-5 minuttan ku`nine 3-4 ma`rte u`tkerilip turıladı. Massajdı aldın logoped, keyin ala, rinolaliktin` o`zi o`tkeredi. Massaj na`tiyjesinde toqımalarda qan aylanıwı jaqsılanıp, jumsaq tan`lay ha`reketshen`ligi bir qansha o`zine kelip qaladı. Massaj menen bir qatarda, durıs dem alıwdı jolg`a qoyıw ushın dem alıw shınıg`ıwları da o`tkeriledi.

Bunda to`mendegi shınıg`ıwlar alıp barıladı:

- a) murın mene dem alıw-murınan dem shıg`arıw
- b) awız benen dem alıw-awızdan dem shıg`arıw
- s) awızdan dem alıw-murınnan den shıg`arıw

Adam so`ylegende hawa ag`ımı ya awızdan, ya murınnan tuwrı kirip-shıg`ıp turıwın ta`miyinleytug`ın ja`ne bir qansha qosımshalar da bar. mısalı, dem shıg`arıw waqtında awız yamasa murındı jawıp turıp, janıp turg`an shırpını ga` awızdan shıg`ıp atıran hawa, ga` murınnan shıg`ıp turg`an hawa menen o`shiriw, paxta bo`lekshesin awızdan yamasa murınnan shıg`ıp turg`an hawa ja`rdeminde o`shiriw h.t.b. usılar qatarında. Durıs dem alıw ha`m shıg`arıwdı jolg`a qoyıw u`stinde jumıs alıp barıladı. Bunda A.G.Ippolitova dauıslar aytıluwında to`mendegi ta`rtipte o`zgartirip barıh maqsetke muwapıq dep esaplaydı.

- A) u`nliler (a,e,o,u,i,ya,e,e,yu,b) u`nles dauıssız sırg`alıwshılar (f-s-sh-x)
- V) dauıssız partlawshılar (p-t-k)
- G) dauıslı sırg`alıwshılar (v-z-j)
- D) dauıslı partlawshılar (b-d-g)
- E) affrikatlar (ts-ch)
- J) sonorlar (l-r-m-n)

Ha`zir dauıslar aytıluwın jolg`a qoyıwdın` to`mendegi ta`rtibine a`mel qılğ`anda jaqsıraq na`tiyjelerge erisilmekte.

Aldın «t» dauısın aytıluwı u`stinde jumıs alıp barıladı, sebebi t dauısı k-ch-sh-ts-s dauısların payda etiw mu`mkin. T dauısı bolmasa, onı d dauısınnan payda etiw mu`mkin. Eger d dauısı bolmasa, onı n dauısınan payda etiledi, murınjı jawıp turıp n dauısın aytılsa, d dauısı payda boladı.

Bunda ha`r bir dauıs aytıluwında o`zlestirilgeninen son`, bul dauıs aldın ashıq, keyin jabıq buwınlarda, onnan keyin so`zler ha`m ga`plerde aytıwg`a o`tileği. Esitiw dıqqatın ha`m onematikalıq uqıptı o`siriwu ushın logoped o`z aytıp atırğ`an buwınlardı aytıp ko`riwdi iltimas qıladı. Bir dauıs menen parıq qılıwshı so`zler ma`nisi soraladı, man`qalanıp ha`m man`qalanbastan aytılg`an so`zlerdi esitip, ma`nisin aytıp beriw soraladı h.t.b.

Rinolalını joq etiwde dem alıw gimnastikası u`lkeng`ana orın tutadı. Bul gimnastika murınnan dem alıp, murınnan shıg`arıw, murınnan dem alıp, awızdan shıg`arıw, awızdan dem alıp, awızdan shıg`arıw shınıg`ırlarınan ibarat boladı.

Solay etip ha`zirgi ku`nde, rinolaliyanı joq etiwde logopedik a`meliyatında ha`r qıylı metodikalar isletimekte. Biz avtorlardan Ippolitova A.G., Ermakova N.I., Chirkina G.Vlardın` islep shıqqan rinolaliyanı joq etiw sistemalarınan tek g`ana ayırım, ulıwma bolg`an jumıs usılları, jolların ko`rsetip o`ttik.

Rinolaliya siyaqlı quramalı kemshilikler tek g`ana durıs sho`lkemlestirilgen komplek shara-ilajlar ta`sirinde, arnawlı jag`dayda, qa`nige logoped-shıpakerler ta`repinen joq etiliwi mu`mkin.

Mektepke shekemgi ta`rbiya orınlarında, baslang`ısh klasslarda ta`rbiyashı ha`m oqıtıwshılar rinolaliya siyaqlı kemshiliklerge iye bolg`an balalardı ilajı barınsha erterek qa`nigelerge maslahat ushın jiberiwleri kerek. Bunday balalar arnawlı baqshalarda, klasslarda ta`lim alsa, olarg`a tiyisli ja`rdem o`z waqtında ha`m durıs sho`lkemlestirilse, olar keyin ala oqıwda tabıslı dawam ettiredi.

Soraw ha`m tapsımalar

1. Rinolaliya kemshiligin sıpatlap berin`
2. Rinolaliyanın` qaysı tu`rleri bar
3. Rinolaliyanın` kelip shıg`ıw sebepleri nede
4. Jabıq rinolaliyanı joq etiw jolları
5. Ashıq rinolaliyanı joq etiw ha`m dawalaw
6. Operatsiyadan keyin rinolalikler menen alıp barılatug`ın jumıslar

A`debiyatlar

1. Logopediya. L.S.Volkova tahriri ostida.-Prosveshenie, 1989
2. I.I.Ermakova. Korrektsiya rechi pri rinolalii u detey podrostkov.-M., Prosveshenie, 1984
3. Ippolitova A.G.Otkritaya rinolaliya. –M., Prosveshenie, 1982
4. Chirkina G.V. deti s narusheniyami artikulyatsionnogo apparata. M., Prosveshenie, 1969
5. Filicheva T.B. i dr. Osnovi logopedii. -M., Prosveshenie, 1989
6. Dubov M.D. Vrojdennie rasshelini neba. M., 1910

V BAP

Dizartriya nuqsaninin` sıpatlaması

Dizartriya so`zlerdi toliq, anıq ayta almaw, so`ylew kemshiligi, ol so`ylew apparatı innervatsiyasında kemshilik bar ekenligine baylanıslı boladı. dizartriya ushın oraylıq ha`mde periferikalıq nerv sistemasının` organikalıq kesellikleri na`tiyjesinde artikulyatsiya muskullerinin` zaqımlanıwı sebepli dauıslar aytılwı ha`m dauıstın` buzılıwı xarakterli.

Dizartriya latinsha aynıw-buzılıw, ma`nisin bildiriwshi dis ju`klemesi, artron-biriktiriw, ulaw degen so`zden alıng`an bolıp, ma`nili, anıq so`ylewdin` buzılıwı degen ma`nini bildiredi. Biraq, ko`pshilik alımlar, dizartriya atamasın ken`irek ma`nide isletip, artikulyatsiya, dauıs payda bolıwı, so`ylew tezligi, anıqlıg`ı, intonatsiyasındag`ı kemshiliklerdi de dizartriya kemshiliginde ku`zetiletug`ın belgiler qatarına kiritedi. Dizartriyanın` awır forması anartriya dep ataladı. Bunda bala tilin tu`sinip bolmaydı. Biraq a`trapındag`ılar tilin bala jaqsı tu`sinedi, an`law qa`bileti saqlang`an boladı.

Dizartriyanı keltirip shıg`arg`an kesellik qanshelli awır, qanshelli erte baslang`an bolsa, onın` aqıbetleri d sonshelli awırraq boladı. bul kemshilik erkin tu`rde, ha`tteki fonematikalıq esitiw qa`bileti saqlanıp qalg`an halında dauıs aytılwının` buzılıwı na`tiyjesi sıpatında ko`rinedi. Dizartriya waqtında sawat u`yretiw jumısları qıyınlasadı. Bul waqıtta bala so`zlerin jaqsı esite alatug`ın ha`m o`zine qaratılğ`an so`zdi anıq da`rejede tu`sine alatug`ın, intellektinde birlemshi qopal o`zgerisler joq bolsa da, so`zlerdi buzıp, a`tirapındag`ılarg`a jaqsı tu`sinilmeytug`ın ta`rizde, rım-jartı qılıp aytadı. So`ylewdegi kemshiliktin` bunday awır forması miy shep yarım sharındag`ı so`ylew zonalarının` oraganikalıq keselligine baylanıslı bolıp, baqsha yamasa mektepke kelgen balalardag`ı bul nuqsandı anıqlap alıw onsha qıyın emes. bunday jag`dayda tekserip ko`riw ha`m arnawlı baqsha ha`m mekteplerge jiberiw ma`selesin sheship alıw ushın olardı logoped aldına o`z waqtında jiberiw ju`da` a`hmiyetli. Klinikalıq belgilerine qaray dizartriya ha`r qıylı toparlarg`a bo`linedi. Logopediyalıq a`debiyatta dizartriyanın` bul`bar,

pseudobul'bar formaları, miy qabıg'ı astı, miyshe, miy qabıg'ına baylanıslı tu'rleri talqınıladı. Dizartriyanın' klinik-topikalıq diagnostikasi nevrologiyalıq ko'z qarastan bir qansha quramalı bolg'anı sebepli, onın' formaları logopedtin' o'zi erkin tu'rde anıqlay almaydı. Usıan qaray, bul wazıypanı nevropatolog vrach arnawlı usıllardan paydalanıp, logoped penen birge atqaradı. Klinikalıq-topikalıq diagnozdı vrach anıqlap bergeninen keyin logopediyalıq juwmaqtı logoped shıg'aradı.

Dizartriyanın' ha'r bir formasın onın' qanday sıpatlang'anına qarap ha'r qıylı shara ko'riedi. Ha'r bir formada dauıslar aytılwı, dauıs kemshilikleri, artikulyatsion apparattın' ha'reketshen'ligi, motorikasındag'ı kemshilikler o'zine ta'nligi menen ajıralıp turadı. Sonın' ushın onı joq etiw usılları da o'zine ta'n, ha'r qıylı boladı.

Dizartriyanı keltirip shıg'aratug'ın sebepler ha'r qıylı. Dizartriya ko'p jag'daylarda ana qarnındag'ı balag'a ishki ha'm sırtqı faktorlardın' unamsız ta'siri sebepli ju'zege keliwi mu'mkin. Bunda ananın' ha'miledarlıq waqtında ayırım juqpalı keselliklerge jolıg'ıwı, tu'rli zatlardıq uwlı ta'siri-intoksikatsiya, gipoksiya (kislorod jetispewi), ha'milenin' zaqımlanbawı, asfiksiya bolıp (kindigi oralıp) tuwılıwı ha'm basqalar kiredi. Dizartriya ayırım waqıtları balanın' go'dekliginde (1 jasqa jaqın waqtında) kesel bolıwı (meningit, tu'rli tu'rdegi meningoentsefalit penen awırıwı) ha'mde oraylıq nerv sistemasının' zaqımlanıwı na'tiyjesinde de ju'zege keliwi mu'mkin. Ana menen bala qanları quramının' bir-birine sa'ykes kelmewi (rezus faktor) na'tiyjesinje je dizartriya ku'zetiliwi mu'mkin.

Ko'p hallarda dizartriya balalarda ushiraytug'ın tserebral falaj aqıbetinde payda boladı. E.M.Mastyukova mag'lıwmatlarına qaray, balalar tserebral falaji menen kesellengen adamlardın' 65-85 protsentinde dizartriya ku'zetiledi.

Tserebral falaj menen kesellengen balalardag'ı dizartriyanı frantsuz alımı G.Tardi so'lewdegi kemshiliktin' da'rejesine qarap to'mendegi en' jen'il tu'ri bolıp, Bunda baladag'ı so'ylew kemshilikleri tek qa'nige logoped ta'repinen arnawlı tekseriwler na'tiyjesinde anıqlanıwı mu'mkin. Ekinshi da'rejesi-bala tilindegi kemshilikler a'tırıpındag'ılarg'a sezilip tursa da, onın' so'zi tu'sinikli boladı. U'shinshi da'rejesinde bala tilin tek onın' en' jaqın adamları g'ana tu'sinedi. To'rtinshi da'rejesi-en' awır da'rejedegi kemshilik bolıp, Bunda bala tilin ulıwma tu'sinip bolmaydı. Anartriya dep usı da'rejedegi kemshilikke aytıladı.

So'ylew organlarının' kem ha'reketleriniwi sebepli so'ylew dauıslarının' artikulyatsiyası buzıladı. Usı menen birge so'ylew tezligi, anıqlıg'ı, dauıs ku'shi de jamanlasadı. Dizartriyanı karakterlewshi klinikalıq belgiler to'mendegilerden ibarat: 1. So'ylew muskullerinin' tonusının' buzılıwı. 2. artikulyatsion apparat muskulleri zaqımlanıwı sebepli sha'rtli artikulyatsion ha'reketlerinin' sheklenip qalıwı. 3. Dem alıw ha'reketleri ha'm dauıs paya bolıwının' buzılıwı.

En' ken' tarqalg'an dizartriyanın' pseudobul'bar formasında artikulyatsion mu'skuller tonusı ku'sheyip ketedi, erinler, til, kishkene til ha'reketshen'ligi shegaralang'an boladı, dauıs

ha'm dem alıw buzıladı, bala awızınan suw ag'ıp turadı, juta almaydı. So'ylewindegi anıq emeslik, int'naion ta'repten to'menlik, man'qalanıw boladı.

Dizartriya da so'ylew sistemasının barlıq komponentlerinde qandayda o'zgerisler ku'zetiliwi mu'mkin. Usıg'an qaray dizatrik balalar bir neshe toparlarg'a bo'linedi: fonetikalıq kemshilikli, fonetik-fonematikalıq kemshilikli balalar, so'ylewi ulıwma rawajlanbay qalg'an balalar. Fonetikalıq xarakterdegi dizatriya da uıslar aytıluwındag'ı kemshiliklerdi joq qılıw sharamı ko'rılse, fonetik-fonematikalıq xarakterdegi dizatriya da uıslar ajratıw, fonematikalıq uqıptı rawajlandırıw, uqsas dauıslardı bir-birinen ajratıw, so'z baylıg'ın bayıtıw, grammatika du'zim qa'liplestirip barıw u'stinde jumıs alıp barıladı. Dizatriyanı joq etiwde, ko'binshe kompleks shara-ilajlardı a'melge asırıw, fonetikalıq shınıg'ıwlar o'tkeriw, fonematikalıq uqıptı rawajlandırıw, jazba kemshiliklerdin' aldın alıw u'stinde jumıs islew talap etiledi.

Dizatrikler menen arnawlı logopediyalıq jumıslar awır so'ylew kemshilikleri bar, mektepke shekemgi jastag'ı balalar ushın sho'lkemlestirilgen arnawlı baqshalarda, msekteplerde yamasa ulıwma ta'lim mektep qasındag'ı arnawlı klasslarda, ha'reket-tayanish organları zaqımlang'an balalar ushın sho'lkemlestirilgen baqsha ha'mde mektep-internatlarda, psixonevrologiyalıq keselxanalardın' arnawlı bo'limlerinde alıp barıladı. Dizatriyanın' jen'il formaların polilinika qasındag'ı logopediyalıq kabinetler, ulıwma ta'lim mekteplerindegi logopediyalıq punktlerde joq etiw mu'mkin.

Dizatriya qanshelli waqıtlı anıqlansa, onı joq etiw, korrektsiyalaw sharamı da sonsha jaqsı payda beredi. Uzaq mu'ddet ishinde sabır-taqat, izshillik penen logopediyalıq shınıg'ıwlar alıp barıp, joqarı na'tiyjelerge erisiw mu'mkin. Tek g'ana durıs sho'lkemlestirilgen kompleks shara-ilajlar, logoped penen nevropatolog yamasa psixonevrolog ha'mde ata-analardın' birgelikte ha'reketi, logoped penen masajist, dawalawshı fizkul'tura qa'niegelerinin' birgelikte ja'm bolıp islewi na'tiyjesindegi dizatriyanı maksimal da'rejede joq etiw balanın' a'tırapındag'ılar menen durıs balanısta baylanıp, biyma'lel so'ylew alatug'ın bolıwın ta'miynlew mu'mkin.

Ana qarnına yamasa tuwıw waqtında miyi zaqımlang'an balalardag'ı dizatriyanın' aldın alıh ushın ma'mleketimizde tolıq shara-ilajlar sistması islep shıg'ılğ'an bolıp, bala menen turmıstın' birinshi demlerinnen-aq kompleks meditsinalıq jumıslar alıp barıladı. Bunın' ushın perinatal patalogiyalı balalarg'a mo'ljellengen arnawlı sho'lkemlestirilgen nevrologiyalıq statsionarlar bar.

Soraw ha'm tapsırmalar

1. Dizatriya ha'm anatriya kemshiliklerdi sıpatlap berin'
2. Dizatriyanın' kelip shıg'ıw sebepleri ha'm mexanizmleri

3. Dizartriyanin` formaları
4. Dizartriyanin` da`rejeleri
5. Bizin` ma`mleketimizde dizartirlarg`a qanday orınlarda ja`rdem beriledi

A`debiyatlar

1. Filicheva T.B., Cheveleva N.A. Chirkina G.V. Osnovı logopedii. M., Prosveshenie, 1989
2. Logopediya L.S. Volkova tahriri ostida. M., Prosveshenie, 1989
3. Osobennosti psixofizicheskogo razvitiya uchashixsya spetsial`nıx shkol dlya detey s narusheniem oporno-dvigatel`nogo apparata. Ippolitova M.V. tahriri ostida. –M., 1985
4. Semenova K.A. Mastyukova E.M., Smuglin M.Ya. Klinika i reabilitatsionnaya terapiya detskix tserebrl`nıx paralichey.-M., 1972

VI BAP. DAUIS FUNKTsIYaLARININ` BUZILIWI

1. Dauis fiziologiyasi

Dauis-o`pkeden shig`ip atirg`an hawanin` hiqildaqtig`i dauis baylamlarına urilg`anına usı baylamlarının` tebreniwinen ha`r qıylı joqarılıqta, ku`sh ha`m tembrde payda bolatug`ın dauislar jiyındısı. Dauis joqarılıg`ı dauis baylamlarının` tebreniwi takrarlanıwına baylanıslı boladı. Dauis baylamları qanshelli uzın ha`m qattı tartılğ`an bolsa, dauis sonshelli joqarı shıg`adı. dauis joqarılıg`ı hiqildaq muskullerrinin` ha`reketine qarap o`zgeredi. Dauis ku`shi dauis baylamlarının` tebreniwi tezligine, bir-birine qanshelli tıg`ız birigiwi, shıg`ıp kiyatirg`an hawanı ag`ımına baylanıslı. Dauis tembri dauisınin` tiykarg`ı tonına obertonlar (qosımsha ton) n`osıladı ha`m hiqildaqtın` du`ziliwi o`zgesheligine baylanıslı bolıp, adamdı dauisınan tanıw imkanın beredi. U`lken jastag`ı adam dauisınin` joqarılıg`ı u`lken da`rejede o`zgere alatug`ın bolıp, 4-5 tondı o`z ishine aladı. Balalar dauisınin` diapazonı ju`da` kishi. 2-3 jasar bala dauisınin` joqarılıg`ı 3 tonnan aspaydı. (Diapazon-kishi dauısı joqarılıg`ının` en` to`men ha`m joqarı shegarası ko`lemi). Diapazonnıń qanday bolıwı o`pke hiqildaq, artikulyatsion apparatlardıń u`lken kishiligi, ku`shine baylanıslı. Bala jası u`lkeygen sayın onın` dauısı diapazonı ken`eyip baradı: 4-5 jaslı balalarda 4 tong`a, 6-8 jasta 6 tong`a, 9-11 jasta 8 ton, 12-15 jasta 8-9 tong`a jetedi. Ul ha`m qız balalar dauisınin` diapazonı bir-birinen derlik parıq qılmaydı. Balalar erjetkennen son` dauis keskin o`zgeredi, balalar dauısı u`lkenlerge ta`n dauısqa aylanadı. Jas balanın` hiqildag`ı u`lken adamnıń dauisınan eki ese kishi boladı. onda dauis baylamlarının` tek shetki bo`limleri tebrenedi. Bala erjetken sayın 12-15 jasta ul balalarda -1,5-2 eser, qız balalarda bolsa 1/3 ese u`lkenelesedi. Bul da`wirge kelip ul balalar dauis o`zgerip, darıllap qaladı. Rastalıq mutatsiya da`wiri dep atalatug`ın bul da`wir 3-4 aylan 1-2 jılğ`a shekem dawam etiwı mu`mkin.

2. Dauis buzılıwları

So`ylew ha`mde qosıq aytıw waqtında gigena qag`ıydalarına a`mel qılmaw, dauıstın` zorıg`ıwı, qulaq awırılıg`ı, hiqildaq kesellikleri, o`pke, bronxlar, traxeya, ju`rek ha`m qan tamır sisteması kesellikleri, artikulyatsion apparat iskerligi ha`m tu`zilisindegi patalogikalıq o`zgerisler ha`m basqa sebeplerge qaray dawıs funktsiyaları buzılıwı mu`mkin. Bunda dauıstın` buzılıwı tabiatınan organikalıq yamasa funktsionallıq bolıwı mu`mkin. Biraq bunday o`zgerisler ortasında qatan` shegera bolmag`anlıg`ı sebepli, olardı usılayınsha organikalıq ha`m funktsionallıq tu`rlerine ajratıw sha`rt. organikalıq dauis buzılıwlarınin` da`slepki belgisi hiqildaq funktsiyasınin` aynıwı jen`il hiqillaw payda bolıwı, birapq bul uzaq waqt dawam etken basqa o`zgerisler qosılsa, bul kemshilik ja`nede awırılalıp, ko`beyedi. Organikalıq buzılıwlarında dauis payda bolıwında qatnasıwshı organlardıq du`zilisinde patalogoanatomiyalıq o`zgerisler bolg`anı sebepli, arnawlı alıp barılğ`an korrektsion jumıslar ta`sirinde dauis kommunikativlik funktsiyası

jag`ınan tiklensede, ku`shi, joqarılıg`ı ha`m tembiri jag`ınan normal dauıstan azba ko`ppe parıq qıla beredi.

Funktsional dauıs buzılıwı dauıs payda etiwshi organlar funktsiyasının` waqtınsha o`zgerip qalg`anı na`tiyjesinde payda boladı, sonın` ushın da bunda logopediyalıq shınıg`ıwlar jolı menen dauıstıq normal shıg`ıwına erisiw mu`mkin.

Dauıs buzılıwların usılayınsha organikalıq ha`m funktsionallıq tu`rlerge ajratıw foniatrikalıq dawa ha`m logopediyalıq shınıg`ıwlardı durıs belgilew, durıs sho`lkemlestiriw ushın u`lken a`hmiyetke iye.

Dauıs buzılıwların durıs anıqlap alıw ushın nawqastı tiyisli qa`nigelerge klinikalıq (fonatrik, otolaringologik, nevrologik), logopedik, psixologik ta`repinen a`bden tekserip ko`riwleri kerek boladı. dauıs buzılıwların ta`biy, logopediyalıq, psixologiyalıq jaqtan analizlep, kemshilik jaqın ja`nede teren`irek u`yrenip, bulardı joq etiw metodları ha`m usılların islep shıg`ıwg`a imkan beredi.

Dauıs nuqsanların anıqlawda:

- a) so`ylew apparatının` qaysı ta`replleri (ha`eketshen`ligi, an`law qa`bileti) buzılğ`anı;
 - b) analizatorının` qaysı (oraylıq, pereferik) bo`limi isten shıqqanı;
 - v) kemshiliktin` tabiatın qanday (organikalıq, funktsionallıq) ekenligin esapqa alıw lazım.
- Bunnan tısqarı, kemshiliktin` qashan payd bolğ`anı da anıqlap alıw kerek.

Organikalıq ha`m funktsional dauıs buzılıwlarının` ko`pshiligi bala organizmi rawajlanıwı protsessinde baslang`an boladı. biraq dauıstın` orayg`a baylanıslı kemshilikleri bar, bular tuwma bolıwı da, arttırılğ`an bolıwı da mu`mkin. Dauıs kemshilikleri ko`pshilik tu`rleri basqa so`ylew kemshiliklerine qosılıp, usılar menen birge dawam etip baradı. (Dizartriya, rinolaliya, qulaq awırılıg`ı na`tiyjesinde ku`zetiletug`ın nuqsanlar ha`m basqalarda).

Solay etip, dauıs nuqsanları kelip shıg`ıw sebeplerine qaray organikalıq ha`m funktsional boladı. qaysı bo`limde o`zgerisler barlıg`ına qarap, bul nuqsanlar oraylıq yamasa periferik bolıwı mu`mkin. Funktsional dauıs kemshiliklerinde dauıstın` payda bolıwında qatnasıwshı organlar du`zilisinde hesh qanday o`zgerisler bolmaydı. Dauıstan nadurıs paydalanıw, nerv kesellikleri, ruwxıy travmalar funktsional dauıs buzılıwların ju`zege keltiriw mu`mkin.

Organikalıq dauıs kemshilikleri dauıs payda etiwshi organlar oraylıq yamasa periferik bo`limlerdin` ayırım zonalarında struktura o`zgerisleri bar ekenligi yamasa olar mexanikalıq jaqtan zıyanlıg`ı sebepli ju`zege keliwi mu`mkin. Periferikalıq xarakterge iye bolğ`an dauıs nuqsanlarına, mısalı, dauıs baylamlarındag`ı tu`yinsheler, hiqildağ papillamatozi (sugeli, o`speleri) hiqildoq stenozi (tarayıp qalıwı), xronikalıq laringit, hiqildoq, mushaklarning falaji ha`m parezi ha`mde basqa bir qansha o`zgerisler sebep boladı.

Ta`biyattan ha`r qıylı bolatug`ın dauıs kemshilikleri logopediyada to`mendegishe terminler menen ataladı: afoniya, disfoniya, fonosteniya, rinofoniya, rinolaliya h.t.b.

Afoniya (latın tilinde-biykarlaw, grek tilinde fonos-dauis)-pu`tkilley dauis shıqpawı, dauis jog`alıwı. Bunda dauis payja qılıw apparatının` iskerligi yamasa du`zilisindegi o`zgerisler na`tiyjesinde dauis shıqpay qalıp, adam sıbırlap so`yleydi. Sebeplerine qaray afoniya organikalıq ha`m funktsional boladı. Hiqildoqtın` o`tkir ha`m xronikalıq kesellikleri, hiqildoq muskullerinin` o`spesi ha`m falajida, dauis baylamlarındag`ı o`zgerislerde, papillamatoz h.t.b. organikalıq fanoiya ku`zetiledi. Funktsionallı gipertonuslı ha`m gipotonuslı afoniya, psixogen afoniyalarda hiqildoq ishindegı muskuller funktsiyası buzıladı. Afoniyanın` eki tu`rinde de dauis baylamlarının` pu`tkilley yamasa jeterli da`rejede birikpewi na`tiyjesinde dauis payda bolmaydı.

Disfoniya (dis-»buzılıw»dı bildiriwshi ju`kleme, fonos-dauiz so`zinen) dauis ku`shi, jog`arılǵ`ı ha`m tembrinin` buzılıwı. Disfoniya da tiykarınan hiqildoqtın` o`tkir ha`m xronikalıq kesellikleri sebepli ju`zege keledi. disfoniya da afoniyadag`ıdan parıq qılıp dauis saqlansada, ol zayıp, qırıllap shıg`atug`ın, titirkeniwshi, o`ziliwshi bolıp qaladı.

Fonasteniya (grekshe fonos-dauis, asteniya-ku`shsiz, da`rmansız so`zlerinen) dauis apparatında organikalıq o`zgerisler bolmag`an halda dauis payda qılıw funktsiyasının` buzılıwı. Bunda dauıstın` tez ku`shsizlenip qalıwı, dauıstın` shıg`ıwının` to`menlewi ku`zetiledi. Fonasteniya tiykarınan dauis apparatına artıqsha zor kelgeninde ta`rbiyashı, oqıtıwshı, qosıqshı siyaqlı ka`sip iyelerinde dauis gıgıenasına a`mel qılmaslıq na`tiyjesinde ka`sip keselligi sıpatında ju`zege keledi. Baqsha ha`m mektep jasındag`ı balalarda fonasteniya ha`dden tıs zor berip so`ylegen waqıtta, qattı baqırıp qosıq, taqmaq oqıg`anda ko`riledi.

Mutatsiya sebepli dauis buzılıwı-funktsional dauis nuqsanlarının` bir ko`rinisi. Bul kemshilikti organikalıq ha`m funktsionallıq o`zgerisler shegerasındag`ı dauis nuqsanları gruppasına kiritiw de mu`mkin. Mutatsiya-erjetiw da`wirinde hiqildaqtın` tez o`siwi na`tiyjesinde dauis o`zgerip qalıwı. dauis apparatının` ayırım bir bo`limleri ortasındag`ı shen`bershes baylanıslardıń buzılıwı dauis payda bolıw protsessi jog`alıp ketiwge alıp keledi, sog`an ko`re dauıstın` ku`shi, tembri, joqarılǵ`ı aynıp, o`zgerip qaladı. Na`tiyjede bala dauısı ga` to`menlep, ga` joqarı bolıp shıg`adı. Mutatsiya da`wirinde balalar dauısın abaylaw, onı zoriqtırmaw kerek. ayırım mutatsiya o`z mu`ddetinen aldın, waqıtlı 10-11 jasında, ayırım waqıtları ha`dden tıs keshigip 19-20 jasta baslanadı. Patologiyalıq mutatsiya ko`rinisleri arnawlı sho`lkemlestirilgen logopediyalıq shara-ilajlar ja`rdeminde joq etiliwi kerek.

3. Balalarda dauısın tiklew, halına keltiriw

Dauıstag`ı kemshiliklerdi jon` etiw jumısları balag`a ha`r ta`repleme, kompleks ta`sir ko`rsetiw jolı menen qa`niyge vrachlar, fonoped (logopediya pa`ninin` bir tarawında-fonopediya qa`nige) ta`rbiyashı, oqıtıwshı, ata-analar birliginde alıp barıladı. Poliklinikada logopediyalıq kabinet, laringlogik bn`limlerde balalarg`a ja`rdem sho`lkemlestiriledi. Statsioner sharayatında

logoped ha'r bala menen bir ku'nde bir neshe ma'rtebk 8-10 minutlıq shing'ıw o'tkredi. Onda ata-analar logoped tapsırmaların bala menen birgelikte ha'r ku'ni atg'arıp barıwları kerek.

Dauıstı halına keltiriw metodikleri S.L.Taptaova, O.S.Orlov, E.V.Lavrova ha'm basqalar ta'repinen islep psixoterapiya, dawalaw fizkul'turası ha'm da'ri-darmaqlardan paydalanıp turıw, ortofonik (dauıstı jayına keltiretug'in) artikulyatsion, dem alıw shınıg'ıwları menen birge kompleks halında alıp barılsa joqarı na'tiyjelerge erisiw mu'mkin. Barlıq jumıslardı olar eki basqışta o'tkeriwi usınıladı: 1-basqış-tayarlaw basqış, 2- basqış dauıstı halına keltiriw basqış. Bala menen til tawıp, jaqsı so'ylesip, onı o'z ku'shine isendiriw, korrektsion jumıslardı maqset ha'm wazıypaların tu'sindiriw ushin birinshi basqış psixoterapevtik gu'rrin'lerden baslanadı. Son` artikulyatsion, dem alıw shınıg'ıwları ha'mde dawalaw fizkul'turası o'tkeriledi. Usı jumıslar menen birgelikte u'nli, unles frikativ (f,s,sh,x,v,z,j) keyin ala dauıssız ha` dauıslı partlawshı (p,t,k,b,d,g) dauısların aytıw ushin shınıg'ıwları dauıstı tiklew, bekkemlew ha'm avtomatlastırıw jumısları alıp barıladı. Dauıstı tiklew basqış u'sh bo'limnen ibarat bolıp, og'an dauıstan ses payda etip, payda etilgen dauıstı bekkemlew u'stindegi jumıslar kiredi.

Dauis sıpatı, tembri u'stinde alıp barılatug'in jumis dauis payda bolıwın an'satlastıradı, ha'r bir adam ushin ta'n bolıp, sa'ykes keletug'in tiykarg'ı dauis tonın tabıwg'a ja'rdem beredi. Dauıstı «i» dauısın uzaq aytıw jolı menen tiklew usınıladı. Son`ınan «mu», «mum» siyaqlı buwınlar bekkemlenedi. Payda bolg'an dauis buwın, so'z, ga'plerdi bekkemlenedi. Bul basqışta «u» dauısınan baslanatug'in vokal shınıg'ıwlarının` a'hmiyeti u'lken. U'nliiler (u-au,ua, o-au-ao-aa) nı aldın sıbırıp, son`ınan joqarı dauısta sıp aytıw orınlı.

Juwmaqlawshı basqış-payda bolg'an dauıstı so`zimizge kiritiw.

So'ylewdi tiklew jumısları 3-4 jasar balalarda u`ziliksiz 3-4 ay dawamında alıp barılsa, jaqsı na'tiyjelerge erisiw mu'mkin.

Kesellikti dawalawdan ko're, onın` aldın alıw an'sat degen ga'p bar. Dauis adamnın` pu'tkil o'miri dawamında rawajlanıp baradı. Bul waqıtta dauis ha'r tu'rli zıyanlı ta'sirlerge ushıraydı. Bul ta'sirlerge uzaq waqıt dawamında ko'p ma'rte berilip turıw dauıstın` jetkilikli da'rejede buzılıwına alıp keledi.

Ata-analar, baqsha ta'rbiyashıları, mektep oqıtıwshıları dauis buzılıwlarının` aldın alıwları kerek. Profilaktika jumısları da'slep bala gezinen baslanadı, bunda dauis rawajlanıwda boıp o'tetug'in mutatsiya dawiri ayırıqsha a'hmiyetge iye. Profilaktika jumısları nuqsanlardın` aldın alıw, sag'lam dauıstı ta'rbiyalaw, dauıstı shınıqtırıp barıwdı o'z ishine aladı. Ulıwma gigiena talaplarına a'mel qılıw, organizmdi samallatıwdan saqlaw siyaqlı sharalar ha'm profilaktika qatarına kiredi. Mu'mkinligi bolg'anınsha joqarı dauısta so'ylemew, a`sirese gripp, laringit kesellikleri waqtında qosıq aytıwdan saqlanıw kerek. Uzaq waqıt tinbay qosıw aytıw da zıyanlı.

O`spirim jaslar bolsa, dauis mutatsiya da`wirinde belgili mu`ddet pa`s dauista so`ylew, qosıq aytpaw maqsetke muwapıq.

Xronikalıq tonzillit, adenoid waqtında dawlaw ha`m bulardıq aldın alıw, waqtı-waqtı menen otalaringolog tekseriwlerden o`tip turıw ha`m dauis nuqsanların profilaktikasına ja`rdem beredi.

Tapsırma ha`m sorawlar

1. Dauis qay jerde ha`m qanday payda boladı
2. Dauista g`anday buzılıwlar bolıwı mu`mkin, ne ushın
3. Dauis buzılıwların` aldın alıw jolları ha`m usılları
4. Dauisı buzılğ`an balalarg`a qaysı orındarda ja`rdem berledi

A`debiyatlar

1. Toptapova S.L. Korrektsionno-logopedicheskaya rabota pri narusheniyax golosa. -M., 1984
2. Maksimova I. Foniatriya. -M., 1987
3. Filicheva T.B. i dr. Osnovi logopedii. M., 1989
4. Logopediya. Pod red. L.S.Volkovoy. -M., Prosveshchenie, 1989

VII BAP.

SO`YLEW TEZLIGI, ANIQLI»ININ` BUZILIWI

So`ylew-adamlardın` o`zara qatnasta bolıwı, baylanıs qılıwda tiykarg`ı qural bolıp, adam o`z pikirin, qa`lewin so`ylew arqalı a`tirapındag`ılarg`a bildiriwi, o`z keshinmelerin bildiriwi mu`mkin. A`ne sonın` ushın da so`ylew adam pikirlew qa`biletinin` tiykarı, onın` bir quralı bolıp xizmet qıladı. Pikirlew protsessi-analiz, sintezlew, salıstırıw, ulıwmalastırıw ha`m basqalar balanın` so`ylew tezligin o`zlestiriwge baylanıslı. Bala so`ylewi o`sip barg`an sayın bul protsessler de rawajlanıp, ken`eyip baradı.

So`ylew adam ruwxıy iskerliginde de tikelley qatnasıp, yadlaw, yad protsessine logikalıq pikirlew xarakterine baradı, an`dı ku`sheytiredi. So`ylew adam an`ının` qa`liplesip ha`m a`sirese sezimlerin sıpatlawda da ju`da` u`lken rol` atqaradı.

Bala bir, eki jasta oylap, pikirlep ayıtılutug`ın ayırım so`zlerdin` ma`nisin tu`sinip, bulardı o`zi de aytıp baslaydı, keyin ala so`ylewdi a`ste aqırınlıq osıp rawajlanıp baradı, bul bolsa balanın` saw-salamat osıp barıwının` tiykarg`ı, a`hmiyetli ko`rsetkishlerinen biri. Ayırım balalarda bolsa bunın` kerisi bolıp, ulıwma so`ylew o`zine ta`n kemshilikleri so`ylew iskerliginin` ha`r qıylı ta`repleri ko`rinedi, olardıń aktiv, awızeki so`ylew a`dettesishe rawajlanbay qaladı. Bala tilindegi kemshilikler kemshilikler, o`zgeler tilin tu`siniwdegi qıyınshılıq olardıq a`tirapındag`ılar menen qatnasta bolıwı, o`z ten`leri menen qosılıp ketiwin qıyınlastıradı ha`mde pikirlew ha`m basqa ruwxıy protsesslerge keskin ta`sir etedi, na`tiyjede balanın` o`zlestiriw qa`bileti m enen birge onın` shaxsı ha`m rawajlanıwında arqada qala baslaydı.

So`ylew qa`biletinin` rawajlanbag`anlıg`ı so`ylew tezligi, sonday-aq ma`nili so`ylew, oqıw ta`jriybesi menen de belgilenedi. So`ylew tezligi so`ylep atırg`an wag`ıtta so`zler arasındag`ı pauzanın` uzın yamasa kısqaılıg`ına baylanıslı. A`dette, adam asıqpasa so`ylegeninde bir sekunda 14 ge shekem, tez so`ylegende bolsa 15-20 dauıs shıg`aradı ha`m ha`r bir dauıs anıq, an`lap bolatug`ın da`rejede esitiledi.

So`ylew tezliginin` buzılıwı eki tu`rli boladı: ju`da` a`stelesken so`ylew, tezlesken so`ylew. Ju`da` a`stelesken so`ylewde-bradilaliya so`ylewdin` monotonlıg`ı ha`m anıqemeslik penen birge qosılıp, aralas ta`rizde ushıraydı. Bradilaliyanın` kelip shıg`ıwına ulıwma bipariqlıq, so`ylew muskulleri jumısınin` buzılğ`anlıg`ı sebep bolıwı mu`mkin. Bradilaliya ko`binshe aqlıy zayıp ha`m qanday da bir ruwxıy kesellikke ushırag`an adamlarda ushıraydı. Bul kesellikte tormozlanıw protsessi qozg`alıw protsessinen u`stin turadı. Bradilaliyanıq baslanıwında ta`rbiya sharayatları, eliklew, intoksikatsiya ha`m astenizatsiya siyaqlı faktorlar da a`hmiyetke iye. Arqa ma`mleketlerde jasawshı adamlardıq so`lew usılı bradilaliyag`a uqsap ketedi. Biraq bul ma`mleketlerde sonday so`ylew a`det tu`sine kirip ketken ha`m patologiya bolıp esaplanadı. bradilaliya ishki ha`m sırtqı so`ylew tezliginin` buzılıwı, dauıstın` bir qıylı mnoton bolıwı, so`z

arasındag'ı pauzalardı uzaytırıp jiberiw-so'zlerdi sozıp so'ylew, dauıslar arasındag'ı pauzalardı uzaytırıp jiberiw menen birge ko'rinedi h.t.b. Bradilaliya menen kesellengen adamlardıq soziq, birikpegen so'ylewi tın'laywshılardan olardı ju'da`dıqqat penen esitiwdi talap etedi. Ortasha ha'm ku'shsiz bradilaliya menen kesellengen adamlar o'z so'leywinde kemshilikti sezbeydide. Bradilaliyanın`awır tu'rinde bolsa adam so'ylewindegi kemshilikti sezedi ha'm bunnan ruwxıy qıynala basladı. Bunday adamlar shara izlep, logopedlerge ushırasqanda ko'binshe so'zlerin adamlar tu'sinbewin, yamasa ol menen so'ylesiwdi jaqtırmawınnan jalıbı etedi.

Bradilaliya ko'binshe qanday da bir nervlik ha'm ruhxıy kesellikke baylanıslı boladı. Bradilaliya oraylıq nerv sistemasının`organikalıq kesellikleri, bas miy zag'ımlanıwı, onda o'simte payda bolıwı na'tiyjesinde de ushırap turadı. Bunday jag'daylarda so'ylew tezliginin`buzılıwı, aynıwı, ulıwma motorikanın`a'stelesiwi, tormozlanıwı, ulıwma biyparwalıq penen birge ushıraydı. Bradilaliyanı du`zetiwdе logopediyanın`ayırıqsha usılları, qayta ta'rbiyalaw quralları, ha'r qıylı da'ri-darmaqları, dem alıw gimnatiskasının`ayırıqsha formaları, logopediyalıq ritmika, fizioterapiya ha'm basqalardan ken`paydalanadı.

Logopediyalıq ta'sir tyikarınan to'mendegilerge erisiwdi ko'zde tutadı: a) so'ylew protsessinde tez ha'm anıq ha'reketlerge erisiw; b) tez so'ylew joli menen tez so'ylew reaksiyasın tuwdırıw v) ishki so'ylew tezligin asırıwg'a erisiw(sırtqı ortalıq ta'sirleri, ha'reket ha'm ritmika ja'rdeminde) g) tez oqıw ha'm jazıwg'a u'yretiw d) ma'nili oqıwg'a u'yretiw. Bunda logoped so'ylew tezligin asırıwdı talap eter eken, balanın`imkanıyatların, qa'biletin, sharshap qalmaytug`ın bolıwın esapqa alıwı ha'm so'ylewde qatnasatug`ın muskuller ha'reketin rawajlandıratug`ın so'ylew shınıg`ıwların alıp barıwı, logopediyalıq ritmika ha'm muzıka shınıg`ıwların sho'lkemlestiriw lazım.

So'ylew tezligin patologiyalıq tezlesiwi, ha'dden tıs bıdırlap, tez so'ylew-taxilaliya deb ju`ritiledi. Taxilaliya so'ylew tezligi buzılıwının`erkin forması ekenligin birinshi ma`rte Yu.V.Florenskaya 1933-jılda da'lliylep bergen. Keyin ala bul pirkirdin`durıslıg`ın ko'p alımlar tastıyıqladı, usı menen birge taxilaliyanın`na'silden-na'silge o'tiwide da'lliylendi. Biraq taxilaliya ayırım sırtqı ortalıq faktorlarına (ta'rbiyanın`nadurıs bolıwı, eliklewge) de baylanıslı boladı.

Taxilaliyag'a, a'dette, sırtqı ha'm ishki so'ylewdin`tezlesiwinen tısqarı ulıwma motorikanın`ha'm basqa ruwxıy protsesslerdin`tezlesiwi, a'detten tısqarı aktivlikte ta'n boladı. Taxilaliya menen kesellengen adamlar so'ylewi ba'skelesiw yamasa tez so'ylew za'ru'r bolıp qalg'an kezlerde a'sirese tezlesedi, asıg`ıw, so'ylep atırg'an adamnın`dıqqatı shashıla baslaydı. Ga'pte tutılıp qalıw, so'zlerdi qaytarıw, qosımshalar ornın almastırıp jiberiw, ga'pti buzıp so'ylew ha'm pikirlerdi anıq emes aytıw siyaqlı kemshilikler ko'p ushıraydı. Biraq so'ylep atırg'an adam so'zine itibar beriletug`ın bolsa, ol tezde durıs so'yley baslawg'a qaytadı, tutılıp so'ylew jog'aladı, biraq so'ylew tezligi basqalardıkine qarag`anda joqarılıg`ınsha qalaberedi.

Taxilaliya menen kesellengen adamlardı dawalawdın` tiykarg`ı printsipleri 1935 jılda Yu.A.Florenskaya ha`m Z.A.Xodorova ta`repinen islep shıg`ıldı. So`ylew ortopediyası tiykarınan kollektiv arasında tu`sindiriw psixologiyası arqalıp alıp barıladı. Bunday adamlardıń so`ylewine itibar beriw, so`ylew tezligin tuwrılap barıw, logikalıq pikirleriw ta`riyalaw olardag`ı kemshiliklerdi joq etiwde u`lken a`hmiyetke iye. Bunda tiykarg`ı dıqqat ulıwma psixomtotor qozg`alıwdı kemeytiriw maqsetinde dawalaw fizkul`urası, da`ri-darmaqları ha`m fizioterapiya ja`rdeminde shaxstın` patologiyalıq o`zgsheliklerin qayta ko`riwge qaratıladı. Taxilaliyanı dawalaw kursı mektepge shekemgi ta`rbiya ha`m mektep jasındag`ı balalarda 6 aydan bir jılg`a shekem dawam etedi.

Ta`rbiyashı ha`m oqıtıwshılar tez so`ylewshi balardı tiyisli orınlarg`a xabarlasıp, ma`slahatlasıp, dawa jolların belgilep alıw ushın o`z waqtında psixonevrolog, logopedlarga jiberiwleri kerek.

Solay etip, so`ylew tezligi, anıqlıg`ındag`ı nuqsanlar-bradilaliya ha`m taxilaliya quramalı, balanın` ulıwma rawajlanıwına unamsız ta`isr ko`rsetiwshi nuqsanlar bolıp esaplanadı. Bradilaliya ha`m taxilaliya nuqsanları, olardıń tu`rleri, ko`rinisleri, kelip shıg`ıw sebepleri, o`tiwdegi mexanizmleri, differentsial diagnostikası logopediyada elege shekem ha`r ta`repleme tolıq u`yrenilgen emes.

Soraw ha`m tapsırmalar.

1. So`ylew tezligi, anıqlıg`ı ku`zetiletug`ın nuqsanlardı ta`riyiplep berin`
2. Bradilaliya nuqsanı neden kelip shıg`adı. Ol so`ylewde qanday ko`rinedi
3. Taxilaliya nuqsanı neden kelip shıg`adı.
4. Ta`rbiyashı ha`m oqıtıwshılar so`ylew tezligi, anıqlıg`ı kemshiligi bolg`an balalarg`a qanday qatnasta bolıwları kerek.

A`debiyatlar

1. Bekker K.P., Sovak M. Logopediya. -M., 1981
2. Zeemen M. Deti s uskorennoy rech`yu)taxilaliey). Rasstroystva rechi v detskom vozroste. - M., 1962
3. Kochergina V.S. Bradilaliya, taxilaliya spotıkanie (Rasstroystva rechi u detey i podrostkov. - M., 1969
4. Seliverstv V.I. Zaikanie u detey. M., 1979
5. Logopediya. L.S. Volkova tashriri ostida. M., 1989
6. Tyapugin N.P. Zaikanie. -M., 1966

VII BAP. TUTILIP SO`YLEW

1. Tutilip so`ylew

Tutilip so`ylew de so`ylew nuqsanı bolıp, so`ylew tezligi, anıqlıg`ının` buzılıwı menen belgilenedi. Bunda so`ylewdin` kommunikativ funktsiyası izden shıg`adı. bunday so`ylewdi tın`lap, tu`siniw ayırım waqıtları qıyın boladı.

Tutilip so`ylew tiykarınan so`ylew apparatı muskullerinin` anıq isley almasıg`ı, talalarınin` tartısıp qalıwı sebep boladı.

Shet el sovet alımlarının` aytıwınsha, dunya balalarınin` eki protsenti tutilip so`ylew nuqsanı ku`zetiledi.

Ullı rus psixiatrı I.A.Sikorskiy tutilip so`ylew «balalar keselligi» dep atag`an edi, sebebi bul kemshilik tiykarınan eki jas penen bes jas arasınadg`ı balalarda ko`birek ushırasadı. Bul da`wirde bala tilinin` grammatkialıq du`zilisi u`lkenlerge qarag`anda eliklew arqalı a`ste ag`ırınlıq penen o`zlestirip baradı baradı, so`zleri belgili ta`rtipte jaylasg`an ga`plerdi u`yrenedi, o`z pikirlerin a`tırıpındag`ılarg`a ma`nili so`ylew arqalı tu`sindire baslaydı. Balanın` o`zlestiriw qa`bileti bul da`wirde ju`da` ku`shli boladı, juwapkershilik, o`z-o`zine talapshanlıq artıp baradı. Biraq ayırım balalardın` so`ylew tezligi, anıqlıg`ı buzıladı. Olar tutilip, so`zlerin aqırına shekem aytpay, asıg`ıp, dauıs, buwın, so`zlerdi qayta-qayta ta`kirarlap yamasa kerisinshe toqtap qalıp, son`nan zor ku`sh penen qıynalıp so`yleydi, tutilip so`ylew, dudıqlanıw dep usına aytadı. Usı menen birge, bala minezinde, ulıwma jag`dayında da belgili o`zgerisler ko`zetiledi. Arzımag`an na`rseden o`pkelew, injıqlıq, so`ylewden qorqıw belgileri payda boladı. Bunday ruwxıy ha`diyseler tutilip so`ylewdi ku`sheytiredi ayırım ballardın` kem ga`p bolıp qalıwına sebep boladı, bunı nevrozg`a uqsatadı.

Tutilip so`ylewdin` da`slepki belgileri ha`r tu`rli ju`zege keliwi, tu`rlishe ko`riniwi mu`mkin. Ayırım waqıtları bul kemshilik sezilmesede, a`ste aqırınlıq penen baslanadı. Ata-analar bala erkelenip so`ylep atır dep oylap, onın` biliner-bilinbes tutilip so`ylewinen ha`tteki quwanadı da, bala asıg`ıp yamasa quwanıp so`legeninde tutılıw ja`nede ku`sheydi, bala so`ylemekshi bola turıp, birden toqtap qaladı. Tutilip so`ylew mutizm halında da baslanıwı mu`mkin. Mutizm-waqtınsha saqawlıq, waqtınsha so`zdin` jog`alıwı degen ma`nini bildiredi. Bunday jag`day ruwxıy travma alıw, qattı qorqıw na`tiyjesinde ju`zege keliwi ha`m bir neshe ku`nge shekem dawam etiwı mu`mkin. mutizm jag`dayınan son` bala so`binshe tutilip so`yley baslaydı.

Tutilip so`ylew kemshiligi taxilaliyadan son` baslanıwı da mu`mkin.

Tutilip so`ylew waqtında so`ylew ag`zalarınin` belgili bo`limlerindegi paylar tartısıp turadı. Pay tartısıwının` tu`rine qarap, tutilip so`ylewdin` eki tu`ri: klonikalıq ha`m tonikalıq tu`rindegi tutilip so`ylew parıq qıladı. Klonik turdegi tutilip so`ylewde dauıs, buwın yamasa so`z bir neshe ma`rte ta`kirarlanadı, tonik tipte bolsa bala ga`pten birden toqtap qaladı ha`m dauıs, buwın yamasa so`zdi belgili bir nauzadan son` zor ku`sh penen qıynalıp aytıladı. Pauza bir

sekundan bir minutg'a shekem sozılıwı mu'mkin. Pauza qanshelli uzaq bolsa, tutılıp so'ylew kemshiligi sonshelli anıq ko'rineli. a'melde tutılıp so'ylewdin' anıq klonik yamasa anıq tonik tu'ri kemden-kem tu'ri ushıraydı. Ko'binshe tono-klonik yamasa klono-tonik tipindegi tutılıp so'ylew ku'zetiledi.

Pay tartısıwı waqtında so'ylew ag'zaları barlıq bo'limlerinde o'zgerisler ko'zetiledi, sog'an qaray bir dauıs, buwın yamasa so'z tutılıp ayılğ'annan keyin basqaları izbe-iz ulanıp ketedi.

Tutılıp so'ylew nuqsanı-so'ylewdin' tiykarınan funktsional xarakterdegi tu'ri quramalı kemshiligi. Onın' organikalıq xaarkterdegi tu'ri quramalı organikalıq kemshilikler waqtında ku'zetiliwi mu'mkin.

Tutılıp so'ylewde bala ba'rha jan'adan-jan'a a'det shıg'arıp turadı. Bala o'z nuqsanın a'tirapındag'ılarg'a bildirmew maqsetinde ha'r tu'rli xiyle isletedi, mısalı basın silkitip, ko'zlerin alaytıradı, yamasa tebrenip turıp, qolı, ayag'ı menen artıqsha ha'reketler qılıp turıp so'yleydi. Tutılıp so'ylewshilerge qıyalına ha'mme olardı mazax, masqara qılıp atırğ'anda bolıp ko'rinedi. Sog'an qaray olar xiyleni ja'nede ko'birek isletiwge ha'reket qıladı. Biraq bunday ha'reketler menen a'tirapındag'ılar dıqqatın ja'nede ko'birek tartadı, na'tiyjede tutılıp so'ylew ja'nede zorayadı. Bala jası u'lkeygen sayın, xiylenin' tu'rleri quramalasıp baradı. Ha'reket xiyleleri menen bir qatarda so'ylewge baylanıslı xiylelerdi isletiwı a'det bola baslaydı. Ayrım dauıs, so'z, ga'pler balag'a qurumalı bolıp tuyıladı. Onın' qıyalına tap usı dauıs yamasa so'z kelgende tutılıp qalıwım mu'mkin dem, ga'p waqtında olardı basqa dauıs, so'z benen almasırwıg'a ha'reket qıladı. Ayrım waqtları bunday urınıwlar tabıslı shıg'adı ha'm bala so'ylewi anıq, bir tegis bolıwıg'a erisedi, biraq bildirilip atırğ'an pikir aralasıp, mazmun o'zgeredi, so'zler payma pay bolıp qaladı.

Tutılıp so'ylew, dudıqlanıw balanın' ulıwma jag'dayı, sezimlerine baylanıslı so'ylew kemshiligi bolg'anınan bala u'yde, o'zine jaqın adamlar menen gu'rrin'de bolg'anda bul kemshilik ko'binshe sezilmeydi. Biraq ko'pshilik arasında, toparda, klassta, biytanı jag'dayda, asıg'ıp so'ylew waqtında dudıqlanıwı anıq seziliwi mu'mkin. Turmıs sharayatındag'ı, hawa rayındag'ı o'zgerisler, jıl, ma'wsim de so'ylewge ta'sir ko'rsetiwı mu'mkin.

Tutılıp so'ylewdin' sebebi ne, bul kemshilik ne ushın biyqarar ha'm o'zgeriwshen, qaytalanıp turatug'ın bolıwı mu'mkin degen ma'selerdi anıqlaw maqsetinde alımlar ta'repinen ko'pg'ana izleniwler alıp barılğ'an. Tutılıp so'ylew kemshiligi insanlarda qa'dimnen ku'zetiledi. Ayrım alımlar tutılıp so'ylew-bul organizmnin' ulıwma keselligi dep, onı da'ri-da'rmaqlar menen dawalaw usıng'an. Basqalar bolsa, tutılıp so'ylew artikulyatsion apparat du'zilisindegi o'zgerislerdin kelip shıqqan nuqsan dep, onı artikulyatsion ag'zaların operatsiya jolı menen joq etiw usınıladı. Biraq bul usıl de jaqsı na'tiyje bergeni joq.

XIX a`sirdin` ekinshi yarımınnan baslap ko`pshilik alımlar tutılıp so`ylewdin` tiykarg`ı sebebi nevroz dep esaplap keledi. biraq nevrozdın` tu`rin, mexanizmlerin anıqlawda bir pikirge kelmey, tu`rli qaraslar bayan etiledi, sonday-aq alımlar tutılıp so`ylew nevroz keselliginin` bir tu`ri degen juwmaqqa keledi. bul juwmaqqa rus fiziologı I.P.Palovtın` joqarı nerv iskerligi haqqındag`ı ta`liymatı tiykar boldı. I.P.Pavlovtnıń ta`liymana ko`re, nevroz joqarı nerv iskerliginin` funkitsonal zayıplıq belgichi, yag`ınıy qozg`alıw ha`m tormozlanıw protsesslerinin` buzılıwı. A`ne usınday o`zgeris na`tiyjesinde bas miy qabıg`ının` belgili bo`limlerinin` funktsiyaları basqa tu`sge kirip, bas miy nervlerinin` islew protsessi to`menlesedi, bas miy qabıg`ı ha`m qabıq astı nervleri, ortasındag`ı baylanıslar buzıladı ha`m bunın` aqıbetinde balanın` tu`rli ag`zalarında belgili patologiyalıq o`zgerisler ku`zetiledi, misalı ju`rek nevrozı, bu`yrek nevrozı, so`ylew nevrozı payda boladı h.t.b. So`ylew nevrozı, yag`ınıy logonevroz so`ylew ag`zalarında pay tartıwlarına alıp keledi, bunın` na`tiyjesinde bala tutılıp so`yleytug`ın, dudıqlanatug`ın bolıp qaladı.

I.P.Pavlovtnıń joqarv nerv iskerligi tipleri haqqındag`ı ta`liymatınan ko`rinedi, tutılıp so`ylew nuqsanı-bul joqarı nerv iskerligindegi funktsonal o`zgerislerinin` belgilerinnen biri. Bul nuqsan qozg`alıw ha`m tormozlanıw protsesslerinin` ten` salmaqlıg`ı buzılıwınan kelip shıg`adı.

Ha`zirgi zaman logopediyasında tutılıp so`ylew sebepleri eki toparg`a ajratıladı: 1. Tutılıp so`ylewge meyillik tuwdıratug`ın ortalıq jag`dayları; 2. bul kemshilikni tikellei keltirip shıg`aratug`ın sebepler. Birinshi toparg`a joqarı nerv sistemasının` ulıwma zayıplıg`ına, so`ylew mexanizmlerin basqarıwında qatnasatug`ın joqarı nerv protsesslerinin` buzılıwına sebep bolıwshı ha`r tu`rli ishki ha`m sırtqı faktorlar kiredi. Bulardıń ha`mmesi balada tutılıp so`ylewge meyillik payda qıladı, birq o`zi bul kemshilikke ele tikkeley sebep bolmaydı. Balanın` dudıqlanatug`ın halg`a tu`sip qalıwı ushın onda a`ne sonday meyillik u`stine basqa tikkeley se`epler de bolıwı kerek, solardan 1) nerv sistemasının` keselleniwi; 2) nerv sistemasına unamsız ta`sir etiwshi awır o`tken juqpalı kesellikler; 3) ruwxıy rawmalar, yag`ınıy nerv sistemasın ku`shli ta`sirlendiretug`ın ruwxıy keshmishler, qattı qorqıw, sem`yadag`ı tartıslar ha`m b; 4) awır so`ylew kemshilikler; 5) naduris ta`rbiya; 6) so`ylewi endi rawajlanıp kiyatırg`an da`wirde balag`a ha`dden tısqarı ko`p, jasına say kelmeytug`ın, quramalı bililmeler beriw, misalı qosıq, da`stanlar yadlatıw usılar qatarına kiredi.

Ko`pshilik ata-analar tutılıp so`ylewdin` tiykarg`ı sebebi balanın` qorqıwı yamasa na`silinnen sonday kemshilik barlıg`ı dep esaplaydı. Durıs, qorqanınan, qattıq shorshıg`anınan son` ayırım balalar tutılıp so`yleytug`ın, dudıqlanatug`ın bolıp qaladı. Biraq balalar turmistag`ı tosınan bolg`an waqıyalardan tez-tez shorshıp turadı, biraq bunan tek ayırımları tutılıp so`yleydi. Sebebi bunday balalarda tutılıp so`ylewge aldınnan meyillik barlıg`ı, yag`ınıy olar nerv sistemasının` to`menligi og`an alıp keledi. Ata-analardıq araqxorlıg`ı, balanı tez-tez jazalap turıwı, balanın` awır juqpalı kesellikleri (a`sirese ko`kjo`tel) menen awırıwı, rejimge a`mel

qılmaı ha'm basqalar nerv sisteması iskerliginin` buzılıwına alıp keledi. so`ylewdin` keshigip rawajlanıwı, ondag`ı qopal nuqsanlar, balag`a ha`dden tıs ko`p bilim beriw, jasına say kelmeytug`ın shıg`armaları yad aldırıw, waqıtlı oqıwg`a jiberiw siyaqlılar da nerv sistemasın to`menletedi ha'm tutılıp so`ylew nuqsanı ushın meyillik jaratadı.

Balanın` tabiattan eliklew meyillik bolıwı ha`mmege belgili. Tutılıp so`ylew eliklewshilik na`tiyjesinde de ju`zege keliwi mu`mkin. Bala tutılıp so`ylewshi anası yamasa apasına eliklep o`zi de tutılıp so`yley baslaydı. A`tırıpındag`ılar bolsa usıg`an tiykralanıp baladag`ı tutılıp so`ylew na`silden na`silge o`tetug`ın nuqsan dep esaplaydı. (E.Freshel's, D.G.Netkachev ha'm b.) Alımlardın` aytıwınsha so`ylew ha'm til sotsiallıq ha`diyse bolıp, olar eliklew jolı menen qa`lipleseı. Bala tili tek adamlar arasında, so`ylesiw jolı menen g`ana rawajlanıwı mu`mkin. Bunan kelip shıg`ıp, tutılıp so`ylew nuqsanı na`silden o`tpeydi. Ha`zirgi waqıtta alımlarımız tutılıp so`ylew nuqsanı na`silge o`tpeytug`ınlıg`ın anıqlag`an bolsa da, bul haqqında ele bir qansha tartıslar bar. Tutılıp so`ylew na`silden-na`silge o`tpeydi, biraq og`an meyillik o`tiw mu`mkin dep esaplaydı ayırım alımlar. Nerv sistemasının` to`menligi genlik bolıwı balag` atası yamasa anasınan o`tiwi mu`mkin. Eger bala durıs ta`rbiyalanıp, jaqsı jag`dayda jasasa, onda meyillik bolıwına qaramay, ol tutılıp so`ylew nuqsanına dushar bolmaydı. Ha'm kerinsinshe, meyillik bolsada, bunun` u`stine usı kemshilikti tikkeley keltirip shıg`aratug`ın sebeplerden birewi o`tkeretug`ın bolsa, bala tutılıp so`yletug`ın bolıp qalıwı mu`mkin.

Tutılıp so`ylew nusanının` aldın alıw, onı jog`altıw jolları, usılları ha`r qıylı. Olardı tan`lawda balanın` jası, o`zine ta`n o`zgeshelikleri, xarakteri, minez-qulqı, o`z nuqsanına bolg`an qatnası, turmıs jag`dayı, tutılıp so`ylew da`rejesi ha'm ko`pg`ana basqa faktorlar esapqa alınadı.

Tutılıp so`ylew nuqsanının` belgileri, kelip shıg`ıw sebepleri, tu`rleri, keshiwi, yag`ınıy etiologiya ha'm simptomatikasın talıqlap bul quramalı nuqsandı jog`altıw ushın kompleks usıl, yag`ınıy usıllar jıyındısın qollaw lazımlıg`ın ko`rsetedi. Bunda logopaddın` shaxsın, so`ylewin qayta, jan`adan ta`rbiyalaw za`ru`r. Kompleks usıl logoped ha'm shıpakerlerdin` birgelikte islewin talap etedi. Kompleks usıllardın` tiykarg`ı wazıypası, logopattın` nerv sistemasın dawalaw, pay tartısıwları kemeytiriw yamasa jog`altıw, so`ylew waqtında dem alıwdı ta`rbiyalaw, dauıstı jolg`a qoyıw u`stinde islew, ulıwma ha'm so`yleh motorikasındag`ı kemshliklerdi jog`altıw, ekilemshi ruwxıy belgilerdi (ınjıqlıq, so`ylewden qorqıw, tartınshaqlıq, o`zin kemsitiw, o`z ku`shine isenbey h.t.b) joq etiw, durıs, tegis, anıq so`ylewdi ta`rbiyalap barıw. Kompleks ta`dbirler ishinde durıs so`ylewdi ta`rbiyalaw jumısları birinshi orında turadı. Logoped usı maqsetke erisiw jolında og`an shıpakerler da`ri-darmaqlar menen, fizioterapiya, psixoterapiya, autotrenin`, gipnoz usılları menen ja`rdem beredi. Demek kompleks ta`dbirlerdin` tiykarg`ı quramlıg`ı bo`legi logopediyalıq shınıg`ıwlar sisteması quraydı.

Ha`zirgi ku`nde tutılıp so`ylew nuqsanı ha`r qıylı logopediyalıq shınıg`ıwlar sisteması tiykarında joq etilmekte. Tutılıp so`ylew nuqsanı mektepke shekemgi jastag`ı balalarda

S.A.Mironova, G.A.Volkova, V.I.Seliverstov, N.A.Cheveleva h.t.b. mektep jasındag`ı balalarda A.V.Yastrebova, R.E.Levina, N.A.Cheveleva, S.M.Lyubinskaya, V.I.Seliverstov ha`m t.b.lar, o`spirimler ha`m u`lken jastag`ı adamlarda I.Yu.Abelova, L.E.Andronova, A.Ya.Evgenova, M.V.Smirnova ha`m basqalardın` sistemalarda logopediyalıq jumıstı bir-birine ulap bolg`an u`s bag`darda alıp barıw usınıladı, bular: artıqsha ruwxıy belgilerdi jog`altıw, naduris reflekslerdi jog`altıp, jan`a ko`nlikpe ha`m ta`jriyabelerdi qa`liplestiriwden ibarat. didaktikalıq printsiplerge a`mel qılğ`an halda so`ylewdin` barlıq quramlıq bo`limleri u`stinde islew, nawqastı ha`r qanday jag`dayda a`tirapındag`ılar menen biyma`lel, anıq, ma`nili so`ylew arqalı alaqada bolıwğ`a u`yretiw de ju`da` a`hmiyetli.

Tutılıp so`ylewshilerdin` menen alıp barılatus`ın jumıslar logoped ha`m shıpkardın` rejesine muwapıq aldın «indemew» rejiminen baslanadı. Bunda logopattın` mu`mkinligi bolg`anınsha kemirek so`ylewi ushın og`an qolay jag`day jaratıp beriw kerek. Ta`rbiyashı, oqıtıwshı ha`m a`tirapındag`ılar bunnan xabardar bolıp, ha`r qıylı sorawlar bermeslikke, qosıq ha`m ertekler aytırmaslıq, dsoka aldına shıg`armawg`a ha`reket qılıwları lazım, balanı ja`ma`a`tlık jumıslarınan waqtınsha azat etip qoyg`an maqul. «Indemeslik» rejimi tutılıp, so`ylewshinin` qorqpay, asıqpay, anıq so`ylewi ushın og`an imkan jaratıp beredi, onı ruwxıy belgilerden azat etedi. Usı rejim baqsha jasındag`ı bolalar, ulıwma, barlıq jastag`ı tutılıp so`ylewshiler menen o`tkeriliwi za`ru`r, sebbi ol so`ylewdi jan`adan qurıwğ`a jag`day jaratıp imkan ashıp beredi.

Ata-analar logopediyalıq shing`ırlarg`a qatnap, u`yge berilgen wazıypalardı atqarıwdı balag`a jaqınnan ja`rdem beredi. Logopedtin` ta`rbiyashı ha`m oqıtıwshılar menen birgelikli bolıp, birgelikte islewı tutılıp so`ylewshi balag`a o`z kollektivinde tiyisli orındı iyelewi, a`tirapındag`ılardın` balag`a durıs qatnasta bolıwın ta`miyinlewde u`lken a`hmiyetke iye. logopediyalıq jumıstın` son`g`ı basqıshlarında logopediyalıq shınıg`ırla tiykarında balalar tiyisli wazıypa, tapsırmalardı tayarlap, onı ten`leri siyaqlı anıq, tegis so`ylewden paydalang`an halda atqarılıwı lazım.

Tutılıp so`ylew nuqsanı joq etiliwde o`spirimlik da`wiri en` qıyın da`wir bolıp esaplanadı, sebebi bul da`wirde balanın` rawajlanıwında fiziologiyalıq, psixologiyalıq o`zgerisler ju`z beredi. Mektepke shekemgi jastag`ı da`wirde joq etilgen nuqsan bul da`wirde ayırım waqıtları qaytanalanıwı mu`mkin, retsidiv dep usıg`an ayıladı. Retsidiv bolg`anında logopat balada logopediyalıq shınıg`ırlar ta`sirine isenim to`menlesedi. Ol menen endi statsionallarda arnawlı logopediyalq jumıs o`tkeriwge tuwra keledi.

Bizin` ma`mleketimizde tutılıp so`ylew nuqsanı arnawlı baqshalarda, jergilikli mektepler qasında sho`lkemlestirilgen arnawlı klasslarda, awır so`ylew nuqsanları bog`lan balalar ushın arnawlı mektep-internatda, balalar poliklinikalarda, psixonevrologiyalıq, dispanserler ha`m sanatoriyalarda jon` etiledi.

Ata-analar, ta'rbiyashilar, oqituvshilar balalardın jaslıq waqtınnan baslap, tutilmastan, durıs, anıq, tegis so'yley alıwına itibar beriwleri, so'ylewindegi nuqsanlardın aldın alıwlarına o'z waqtında kirisiwi za'ru'r.

Soraw ha'm tapsırmalar

1. Tutılıp so'ylew nuqsanı basqa nuqsanlardan ne menen parıq qıladı
2. Tutılıp so'ylew nuqsanı nelerden kelip shıg'adı
3. Kompleks shara-ilajlar degende neni tu'sinesiz
4. Tutılıp so'ylewshi adamlarg'a qay jerde ha'm qanday ja'rdem sho'lkemlestirilgen

A`debiyatlar

1. Logopediya. L.S.Volkova tahriri. M., Prosveshenie, 1989
2. N.A.Vlasova. Logopedicheskaya rabota s zaikayushimisya doshol`nikami M., 1959
3. Zaikanie (Pod red. N.A.Vlasovoy. K.P.Bekkera. -M., 1983
4. Osnovı teorii i praktiki logopedii (Pod red. R.E.Levinoy. –M., 1968
5. Seliverstov V. I. Zaikanie u detey. M., 1979
6. Cheveleva N.A. Ispravlenie rechi u zaikayushixsya doshol`nikov. M., 1965
7. Chevelova N.A. Ispravlenie zaikaniya u shkol`nikov v protsesse obucheniya M., 1978
8. Yastrebova A.V. Korrektsiya zaikaniya u uchasixsya obsheobrazovatel`noy shkolı M., 1980
9. Spirova L.F. Yastrebova A.V. Usitelyu o detyax s narusheniyami rechi. M., Prosveshenie 1985
10. Pravdina O.V. Logopediya. M., Prosveshenie-1969

IX BAP.

So`z du`ziw kemshilikleri

1. Alaliya haqqında ulıwma mag`lıwmat

Alaliya (grekshe a-joq, lalia-so`ylew, aytaman) ulıwma so`ylew rawajlanıwının` u`lken kemshiligi, fiziologiyalıq esitiw qa`ileti saqlang`an ta`rizde so`yley almaslıq, saqaw bolıw. Bul nuqsan so`ylewdin` ulıwma joqlıg`ı, yamasa onın` kem rawajlang`anlıg`ı menen xarakterlenedi.

Alımlardın` pikirinshe, alaliya bas shep yarım sharındag`ı so`ylewdi ta`miyinlewshi zonalarlıq ha`miledarlıq da`wirinde yamasa balanın` jas waqtında jarqatlanıwı, kem rawajlanıwı na`tiyjesinde ju`zege keledi. Na`tiyjede so`ylew apparatın ha`reketge keltiriw yamasa so`ylewdi ta`miyinlewshi analizatorların` iskerligi a`stelesedi. B.M.Grinshpun, S.N.Shaxovskaya (Logopediya, L.S.Volkova M., 1989) alaliya-oraylıq xarakterdegi organikalıq so`ylew iskerliginin` buzılıwı dep esaplanadı. S.S.Korsakova ha`m N.I.Krasnogorskiylerdin` tekseriwlerine qaray, alaliya ko`p hallarda nerv sistemasının` ha`r qıylı somatikalıq kesellikleri ta`sirinde zayıplasıp qalıwı, tez sharshawınan kelip shıg`ıwı da mu`mkin.

A`meliyattan sonı ko`riwge boladı, alalik balalardın` ayırımlarında fizikalıq ha`m aqlıw rawajlanıwı da pa`sen`leydi. Bul jag`day olardı basqa kemshilikleri bar balalardan ajratıp alıwda qıyınshılıqlardı tuwdıradı. Alalik balalarda aqlıy ha`m basqa kemshilikler ekilemshi ha`diyse sıpatında ju`zege ko`redi. Egerde alaliya joq bolıp, so`ylew tiklenetug`ın bolsa, olardag`ı ekilemshi ha`diyseler kemeyedi yamasa tolıg`ı mene jog`aladı. Mektepke shekemgi jastag`ı alalik balalarg`a arnawlı so`ylew baqshalarında o`z waqtında durıs ja`rdem berip, tiyisli sharalar ko`rilse, olar jergilikli mekteptin` birinshi klassınnan baslap programma materialların o`zlestiriwi ha`m keyin ala joqarı oqıw orınlarında da oqıwdı dawam ettiriwi mu`mkin.

So`yley almawshılıq ashıwshaqlıqqa, adamlarg`a aralaspawg`a, ruwxıy qıynalıwg`a ha`m basqada naxush pazıylatlerdin` kelip shıg`ıwına sebep bolıwı mu`mkin. Alalik bala so`ylewdi qa`lemeydi, bug`an qızıqpaydı. O`z qa`lewlerin ımlap ko`rsetiw arqalı bildiredi, 4-5 jasar bala 1-2 jasar balag`a uqsap, so`zlerdi shala, o`zgeshe, qısqartırıp aytadı (ashsha, umma, bi-bi ) u`ndewlerdi ken` isletedi. Ayırım alalaik balalar bıdırlaydı, dauıs ha`m dauıs birikpelerin an`sız tu`rde avtomatik tu`rde aytadı, exolaliya ku`zetiledi, olardın` so`yz baylıg`ın ju`da` jarlı, agrammatik boladı. Alalik balalardın` pu`tkin so`ylew sisteması, yag`ınıy barlıq ta`repleri fonetik-fonematik, leksik ha`m grammatik komponentleri rawajlanbag`an boladı.

Logopediya pa`ninde alaliyanın` ha`r qıylı klassifikatsiyaları bar. Sha`rtli tu`rde alaliyanı motor ha`m sensor tu`rge bo`liw mu`mkin. Biraq alaliyanın` bir tu`ri a`meliyatda kemden kem ushırıp turadı. Motor-sensor yamasa senso-motor tu`rleri ko`birek ushırıp turadı. Motor alaliyada so`ylew ag`zaların ha`reketge keltiriwshi analizator jaraqatlang`anlıg`ı sbepdi bala o`zi so`yley almaydı, biraq a`tirapındag`ı so`ylewin esitedi ha`m tu`sinedi. Sensor alaliyada bolsa so`ylewdi ta`minylewshi ag`zalardı ha`reketke keltiriwshi analizator jaraqatlang`anlıg`ı

sebeplibala o'zi so'yley almaydi, biraq a'tirapindag'ilar so'ylewdi esitedi ha'm tu'sinedi. Sensor alaliyalda bolsa so'ylewdi ta'miynlewshi analizatorinin iskerligi buzilg'anlig'i sebepli, balanin' so'ylew apparati jaqsı rawajlang'an bolsa da ol so'ylemeydi.

Alaliyani og'an uqsas bir qatar anomaliyalardan ajırata biliw kerek. kishi jastag'ı alalik balalarda geren', qulag'ı awır, oligofren, ruwxıy rawajlanıwı to'menlesken balalardan adırıatıw ko'binshe qıyın boladı, sebebi usı tu'rdegi anomal balalardın' ha'mmesinde de saqawlıq yamasa ju'da' jaman so'ylew jag'dayları ko'zetiliwi mu'mkin.

Geren'-saqaw balalardın' fiziologiyalıq esitiw da'rejesi rawajlanbag'anlig'i sebepli olar so'ylewden basqa dauıslardı esitpeydi, olardıq dauısı joq yamasa ju'da' pa's boladı. alalik balalarda bolsa dauıs ku'shli bolıp, olar ımlap bildirgeninde belgili dauıs yamasa dauıs birikpelerin joqarı dauıs penen aytadı. Geren'-saqaw balalardın' qulag'ındag'ı, qulaq ishinde jaylasqan vestibulyator apparatındag'ı nuqsanlar olardıq ulıwma ju'ris-turısına, qa'dem atıwına ta'sir etse, alalik balada bunday kemshilikler ku'zetilmeydi.

Qulag'ı awır balalar dauıslardı ulıwma esitpeytug'in yamasa kem esitetug'in bolsa, alalik balalar so'ylewden tısqarı dauıslardı jaqsı esitedi. Alaliktın' dauısı joqarılag'an, tınıq, qulag'ı awır balanin' dauıs bolsa pa's dauısta, ku'shsiz boladı. Alalik ko'p jag'daydar ulıwma so'yleydi, qulag'ı awır bala bolo'z iskerliginde so'ylewden paydalanadı. A'lbette, qulag'ı awır bala so'lewdi o'zgeshe, grammatkia qag'ıydalarına durıs kelmeytug'in, ko'p jag'dalarda bolsa da, bala o'z pikirin so'ylew arqalı bayan etiwge ha'reket qıladı.

Alalik balalar oligofren balalardan o'zinin' an'ı, oylaw ja'rejesi menen ajıralıp turadı. Olar o'zin qorshag'an ortalıqqa muwapıqlastırıp, say tu'rde, yag'ınıy adekvat tutsa, oligofren saqaw balalar ju'da' awır, an'sız boladı.

Alaliyani awır ruwxıy zaqımlanıwlar na'tiyjesinde payda bog'lan waqtınsha sag'awlıq-mutizmnen de ajırata biliw kerek. Qattı qorqıw na'tiyjesinde bala 3-4 ku'n so'ylemewi mu'mkin. biraq bul jag'day waqtınsha bolıp, keyin ala bala ja'ne so'ylep ketedi.

Ayırım geren'-saqaw ata-analardıq kishi jastag'ı ballarında ku'zetiletug'in saqawlıq da alaliyadan keskin parıq qıladı.

Sotsial-psixologik sebeplerden kelip shıqqan saqawlıq isterik balalarda so'ylew negativizmi sebepli, yag'ınıy so'ylewdi qa'lemeslikke baylanıslı boladı. Bunday balalar o'zine jaqqan adamlarg'a so'yleyd, jaqqag'an adamlarg'a bolsa ulıwma so'ylemeydi. Bulardı da alalik balalardan ajırat biliw kerek.

Artikulyatsion ag'azalardag'ı qopala o'zgerisler te, misalı til, erin islemewi saqawlıqqa alıp keliwi mu'mkin.

Joqarı ko'rsetip o'tilgen nuqsandar ilajı barınsha waqıtlı ajıratıp, balalardı tiyisli arnawlı orınlarda ta'lim-ta'rbiya alıwın ta'miynlew juda' a'hmiyetli. Tilekke qarsı ha'zirgi ku'nde ele de

ayırım alalik balalar arnawlı baqshalar ha'm mekteplerge jiberilmeyten, al aqlıy zayıp balalar ushın, qulag'ı awır, geren'-saaw mektepleri ha'm baqshalarına tu'sip qalmaqda.

Alaliya mediko-psixologiyalıq-pedagogikalıq, yag'ınıy kompleks, balag'a ha'r ta'repleme ta'sir ko'rsetiw, onın' so'ylew ha'm aqlıy qa'biletin o'siriwge qaratılğ'an arnawlı korreksion shara-ilajlar arqalı izshillik penen, uzaq waqıt dawamında joq etildi.

Alaliyanı joq etiw jolları, usılları nuqsannın' tu'ri, da'rejesi, o'tiw da'rejesine qarap ha'r bir bala ushın individual tu'rde belgilenedi. V.K.Orfinskaya, L.V.Melexovalardıń pikirinshe, koreksion jumıslardı bala 3-4 jasqa tolğ'anda baslaw maqsetke muwapıq, sebebi bul jasta balanın' qızıg'ıw, aktivligi, islew ushın za'ru'r bolğ'an an'lılıq, jumıs iskerligi, o'z kemshiliklerin seze biliwi siyaqlı pazıyletleri rawajlang'an boladı.

2. Afaziya, onın' sıpatlaması, kelip shıg'ıw sebepleri

Afaziya (grekshe a-joq, fazis-dauıs, so'ylew) dauıs shıqpawı, so'ylew almawdan ibarat so'ylewdin' buzılıwı. bul nuqsan oraylıq nerv sisteması so'ylewdi ta'miyinlewshi zonalardıń zıyanları na'tiyjesinde ju'zege keledi.

Ko'p hallarda afaziya u'ken jastag'ı adamlarda, gipertoniklerde (qan basımı joqarı adamlarda) miyge qan quyılıwı na'tiyjesinde payda boladı. biraq bul nuqsan balalarda da ku'zetiliwi mu'mkin.

Psixolog A.R.Luriya ha'm basqa alımlardı miynetlerinde u'ken miy yarım sharları jaraqatlanıwı, kesellike ushırawı na'tiyjesinde payda bolatug'ın so'ylew kemshiliginin' ha'mmesi afaziya qatarına kiritilgen. Olar afaziyanın' to'mendegi tu'rlerin ajratıp ko'rsetedi:

1) dinamik afaziya 2) efferent motor afaziya 3) afferent motor afaziyası 4) semantik afaziya 5) sensor afaziya

1. Dinamik afaziya ga'pler, ibaralar menen so'ylew qa'biletinin' buzılıwı menen baylanıslı, bunda nawqas bo'lek so'zlerdi aytıwda, ta'kirarlawda, a'tirapındag'ılar so'zin tu'siniwde de qıynalmaydı. Dinamikalıq faziyadan eki tu'rge ajratıw mu'mkin: olardan birinde pikirdi so'ylew quralı menen bayan qılıwdın' rejeli mexanizmleri buzılğ'an bolsa, basqasında so'ylewdin' grammatikalıq ha'mde sintaktik du'zilisi buzılğ'an boladı.

2. Efferent motor afaziyası da ayırım so'zler saqlang'an tu'rde, so'ylew quralı menen pikirdi bayan qılıwdın' grammatikalıq ta'repin buzılıwı menen xarakterlenedi, biraq bunnan tısqarı, efferent ha'reket afaziyasında so'ylewdin' motor sxeması da buzıladı, nauqas ayırım dauıslardı aytıw ushın uqıptı saqlap qalg'an bolsa da, biraq bul dauıslardı aytıw belgili izbe-izlikti birlestiri almaydı. Solay etip, efferent ha'reket afaziyasında so'ylew payda bolıwdın' ulıwma suktsessivlik (yag'ınıy izshillik) printsipti buzıladı.

3. Afferent motor afaziyası-so'ylew artikulyatsiyası aniqlig'ının buzılıwı. Nawqas o'zine kerekli bolg'an belgili dauıslardı taba almaydı, ha'mme waqıt basqa, yag'ınıy usı dauısqa jaqın artikulyatsiyag'a o'tip keteberedi. Bul jerde dauıslardı tan'law uqııbı buzılğ'an boladı.

4. Semantik afaziya-so'z tabıwdag'ı qıyınshılıqlar ha'm so'zler ortasındag'ı semantik (logikalıq-grammatikalıq) qatnasıqlardı tu'siniwdin' buzılıwı menen xarakterlenedi. Mısalı, afazik «ata» ha'm «ag'a-ini» degen so'zlerdi tu'sinedi, biraq «atasının' ag'ası» dege so'z qanday ma'ni bildirıtug'ının tu'sine almaydı. Demek, bunda biz so'zler semantikalıq sistemasının' buzılıwı menen, yag'ınıy so'zlerdi ma'nisine qarap tan'lawdın' buzılıwı menen toqnasamız.

5. Sensor afaziya-bunda birinshi na'wbettesitilgen dauıslardı an'lah buzıladı, yag'ınıy so'zdin' ma'nisi menen onın' dauıs sostavı ortasındag'ı o'z-ara qatnasıqlardı an'law izden shıg'ıp, aldın so'ylewdi an'lawg'a ta'sir etedi. Afaziyanın' bul formasında so'zdi dauıs jag'ınan analizlew buzıladı. Na'tiyjede adam ulıwma hesh na'rseni tu'sinbeytug'ın, yamasa az g'ana tu'sinetug'ın bolıp qaladı. Ensor afazik o'zi ko'p so'yleydi, biraq onın' so'zin tu'sinip bolmaydı. Sebeb so'zleri jag'dayg'a say kelmeydi, ma'nisiz boladı. Sensor afaziyada jazba so'ylew yag'ınıy oqıw ha'm jazıw protsessleri de buzıladı. Awızeki ha'm jazba so'ylewde parafaziya (almastırıw) ha'm agrammatimzler ko'p ko'zetiledi. Nawqastın' o'zi bunı sezbeydi.

Ha'zir logopediyada afaziyanın' joqarıda ko'rip shıg'ılğ'an tu'rlerinen tısqarı ja'ne amnestik afaziya ha'm total afaziyalarınan pariq qıladı.

Amnestik afaziyada yad teren' da'rejede buzıladı. Adam so'zleri, olardıq ma'nisin yadınan shıg'arıp qoyadı, olardı esley almaydı. Bunday nawqas predmetlerdi tanıy aladı, biraq olardıq atın esley almaydı. Egerde usı waqıt ja'rdem berilse so'zdi eslep, durıs aytadı.

Total afaziya qanday bir zaqımlanıwdan yamsa insul'ttan son' payda boladı. Bunda nauqas so'ylemeydi, basqalar so'zin tu'sinbeydi, sebebi oraylıq nerv sistemasının' bir neshe zonaları birden zıyanlang'an boladı (total-ken' tarqalğ'an degen so'zden aling'an). Bunday hala bir neshe ku'nnen tap bir neshe ha'ptege shekem dawam etiwı mu'mkin.

Afaziyada so'ylewi ha'r ta'repleme jaqsı rawajlang'an adam birden yamasa a'ste-aqırınlıq penen so'yley almaytug'ın bolıp qalıwı mu'mkin. Afaziyag'a ushırag'an adam da'slep ulıwma so'ylemeydi yamasa so'yley de, ba'rh g'uldirep so'yleydi ha'm onın' so'zin a'tirapındag'ılar hesh tu'sinbeydi. Bunday nawqas ko'binshe ha'mm na'rsege biyparwa boladı.

So'ylewdegi o'zgerislerge kelgende onın' ha'mme ta'repi grammatikalıq ta'repi de, fonetikalıq-sematikalıq ta'repi de, yag'ınıy pu'tkil so'ylew sisteması, buzılğ'an boladı. Usı waitta so'ylewdin' qaysı ta'repin ko'birek izden shıqqanlıg'ı anıq bilip bolmaydı. Biraq aradan belgili waqıt o'tken son', bul na'rse aydınlasadı.

Ayırım jag'daylarda, ulıwma, afaziya ruxıy awır keshinmeler sebepli ju'zege kelgen bolsa, ol a'ste-aqırınlıq penen o'z-o'zinshe jog'alıp ketiwı mu'mkin. basqa jaqdaylarda yag'ınıy

afaziya miydegi bir kesellikden payd bolg`an waqıtlarda bul nuqsan ju`da` a`stelik penen, tiyisli shara-ilajlardı ko`rip, logopediyalıq shınıg`ırlardı uzaq dawam ettirip barılg`anınan keyin g`ana jog`aladı.

Solay etip, alaliya ha`m afaziya-sistemalı so`ylew kemshilikleri, bunday nuqsanlı adamlardıq tolıq so`ylew sistemasında, yag`ınıy so`ylewdin` fonetik-fonematika, leksik ha`m grammatikalıq ta`repleride sezilerdi belgili kemshilikler baqlanadı. Alalik ha`m afaziklerdin` impressiv so`ylewdegi kemshilikler oraylıq nerv sistemasının` organikalıq kesellikleri na`tiyjesinde ju`zege keledi.

Alaliya ha`m afaziyalardın` ayırmashılıg`ı sonnan ibarat, alaliyada so`ylew protsessinde qatnasatug`ın analizatorlardın` oraylıq bo`limindegi nerv kletkalarının` jetispewshiligi so`ylewdin` keshigip rawajlanıwına alıp barsa, afaziklerdi oraylıq nerv sistemas ayırım bo`limlerinin` organikalıq keselligi na`tiyjesinde ha`r ta`repleme rawajlang`an so`ylew jog`aladı.

Alaliyanı joq etiwde so`ylewdi qa`liplestiriw, rawajlandırıw, ta`rbiyalawdı ko`zlep, afaziyanı joq etiwde bolsa jog`alg`an so`ylewdi tiklewdi ko`zlep sharalar ko`riledi.

Soraw ha`m tapsırmalar

1. Sistemalı so`ylew nuqsanlarına neler kiredi
2. Alaliya nuqsanın ta`riyiplep berin`
3. Alalik balalar basqa anomal balalardan ne menen parıq qıladı
4. Motor ha`m sensor alalikler bir-birinen ne menen parıq qıladı
5. Afaziya nuqsanın ta`riyiplep berin`
6. Alaliya ha`m afaziyalardın uqsas ta`repleri ha`m ayırmashılıqların atap ko`rsetin`
7. Sistemalı so`ylew nuqsanlarına iye bolg`an balalar qay jerde ta`lim alıwları kerek

A`debiyatlar

1. Logopediya (Pod red. L.S.Volkovoy, M., Prosveshenie, 1989
2. Filicheva T.B., Cheveleva N.A., Chirkina G.V. Osnovı logopedii. M., Prosveshenie, 1989
3. Levina R.E.Osnovı teorii i praktiki logopedii. M., 1968
4. Bekker K.P. Sovak M. Logopediya. M., 1981
5. Nedorazvite i utrata rechi. Red. L.I.Belyakova i dr. M., 1985
6. Luriya A.R. Visshe korkovie funksi chelevoka, M., 1969
7. Pravdina O.V.Logopediya M., 1973
8. Sinyae V.A. Logopediya M., 1985

X BAP.

Jazba teksttegi kemshilikler

Awızeki so`ylewde a`tirapındag`ılar menen tikkeley baylanısta bolıwda isletilse, jazba tekst basqa jag`dayda, basqa bir jayda, da`wirde jasag`an adamlar menen qatansta bolıw, olardıń pikirin an`law quralı bolıp esaplanadı. Jazba tekst pikirlerimizdi qa`lewli bildiriwmizdin`en` bir qolay usılı. Jazba tekstti oqıw ha`mde jazıw protsessleri quraydı. Jazba tekstti tu`siniw ushın arnawlı ta`rtiptegi ta`limdi alıw, yag`ınıy sawatlı bolıw za`ru`r. Jazba tekst awızeki so`ylew tiykarında qa`liplesedi.

Jazba so`ylewdi mexanizmleri quramalı bolg`anlıg`ı sebepli onı qa`liplestirip barıwda ha`r tu`rli qıyınshılıqlar ku`zetilip turadı.

Logopediyada jazba so`ylewde nuqsanlar disgrafiya (grekshe dis-buzılıw, grafo-jazaman), agrafiya (a-biykarlaw belgisi, joq, grafo-jazaman), disleksiya (grekshe dis-buzılıw, lego-oqyıman), aleksiya (grekshe a-biykarlaw, joq, lego-oqıw) atamaları menen ju`ritiledi.

Jazba teksttegi kemshilikler haqqında defektologiya iliminin` alımları qımbatlı teoriyaların jaratıp qaldırg`an. Kusmaul, Berkan o`zlerinin` ilimiy miynetlerinde oqıw ha`m jazıwdag`ı kemshilikler erkin so`ylew nuqsanları ekenligin ko`rsetip berdi. Bug`an shekem jazba so`ylewdegi kemshilikler aqlıy zayıplıq tiykarıg`ı belgilerden biri dep esaplanıp kelinetug`ın edi.

XIX a`sir ekinshi yarımınan baslap a`debiyatta oqıw ha`m jazıwdag`ı kemshiliklerdi an`lawdın` ju`zeki, anıq emes bolıwınan kelip shıg`adı dep, alımlar jazba teksttegi kemshiliklerdi logosteniya (oqıwdın` pa`sligi) ha`m grafosteniya (jazıwjın` to`menligi) atamaları menen atalıwın usınadı. 1907 jılı rus alımı K.N.Monaxov jazba so`ylewdegi nuqsanlardı seziwshen`likke baylanıslı afatik buzılıwdın` sensor xarakteri dep esapladı. Belgili klinitsist-nevropatolog R.A.Tkachev, S.S.Mnuxinlar jazba ttekttegi kemshilikler buwın obrazların este saqlay almawshılıq, dauıslarda nadurıs aytıw aqıbetinde payda bolg`an so`ylew nuqsanları dep, olardı aleksiya, agrafiya dep atawdı usınadı.

Jazba teksttegi kemshiliklerdi alımlardan Xvatnev M.E., R.E.Levina, F.A.Rau, R.T.Boskis, S.S.Lyapidevskiy, L.F.Spirova, N.A.Nikashina, O.A.Tokareva, O.V.Pravdina, V.G.Petrova, V.V.Voronkova, A.V.Yastrebova, G.A.Kashe, L.N.Efienkova, I.N.Sadovnikova, R.I.Lalaeva h.t.b. ha`r ta`repleme u`yrenip, bulardı awızeki so`ylew ha`m fonematik esiiwdegi kemshiliklerden kelip shıg`atug`ın nuqsanlar dep esapladı.

So`ylewdi analiz ha`m sintez, yag`ınıy analiz etiw qa`bileti balada awızeki so`ylewdin` qa`liplesiw menen birge payda boladı. Awızeki so`ylewdegi kemshilikler jazba so`ylewdi qa`liplestirip barıwg`a tosqınlıq etedi. Dauıslardı durıs aytıw, olardı esitip turıp bir-birinen ajratıp alıwda qıynalg`an balalardıń jazba teksttegi bir qatar nuqsanlar ku`zetiledi. Olar oqıw a`m jazıw waqtında ha`ripleridi tu`sirip, ornın almasıw jiberedi.

Jazba teksttegi nuqsanlar ha'ripler formasın nadurıs qabıllawg'a baylanıslı bolıwı da mu'mkin. Bunda bala jazılıw jag'ınan uqsas ha'riplerdi, olardıń elementlerin almasıwıp jiberedi.

Mektep oqıwshıları arasında jazba teksttegi nuqsanlardan disgrafiya ha'm disleksiyalar tez-tez ushırıp turadı. Disgrafiklerdin` jazba jumıslarında ku`zetiletug`ın qa`terdi belgili gruppalarg'a ajratıp u`yreniw usınıladı. Bular to`mendegiler: fonetiko-fonematik xarakterdegi qa`ter-aytıluwı (artikulyatsiya) ha'm qabıllaw (akustik) ta`repinen uqsas dauıslardı bir-biri menen almasıwıp jiberiw, 2. so`z du`zilisindegi kemshilikler: a) buwınlar ornın almasıwıw, mashina-manashi, b) u`nlilerdi tu`sirip qaldırıp ketiw: ju`zim-ju`zm, kitap-ktap, u`ndeslerdi tu`sirip ketiw, g) buwın so`zerdi aqırına shekem jazbaw, d) artıqsha, kereksez u`nli yamasa u`nles ha'riplerdi qosıp jazıw. 3. Bir so`zdi ekige bo`lip yamasa eki so`zdi qosıp jazıw, 4. Formalı ha'm jazılıwı menen uqsas ha'riplerdi, olardıq elementlerin almasıwıp jazıw. Ha`rip elementlerinin` orınların almasıwıw: s-z, v-u, s-e. 5. Qol muskullerinin` na`zik ha`reketshen`ligi, motorikası buzılıwı na`tiyjesinde ha'riplerdi nadurıs jazıw, da`pterdegi sıızıqlarg'a a`mel qılmaw, ha`rip, buwın ha'm so`zleri u`stpe-u`st jazıw h.t.b. 6. Grammatikalıq xarakterdegi qa`ter (morfologiyalıq, orfografiyalıq, sintaktik, punktuatsion qa`ter ha'm basqalar. 7. Aynalıq xat, xattı tap aynada sa`wlelendendey kerisinshe jazıw. Bunda bala shep ha'm on` ta`replerin almasıwıg`anlıg`ı sebepli ha'ripler aynada qanday sa`wlelense, sonday jazıladı.

Jazıwdag`ı kemshilikler-disgrafiya, ko`p jag`daylarda oqıwdag`ı kemshilikler-disleksiyalar menen birge ku`ziletti. Disleksiyanın` o`z aldına erkin nuqsanı sıpatında kemden-kem ushıraydı. Disleksiyanın` belgileri to`mendegiler: 1. Ha'riplerdi este saqlay almaw, olardı bir-biri menen almasıwıp oqıw, ha'riplerdi buwınlarg'a biriktire almaw. 2. Ha`rip ha'm buwınlardı qayta-qayta ta`kirarlaw, tu`sirip ketiw, ornın almasıwıw na`tiyjesinde ma`nisti tu`sinbey, nadurıs, a`ste oqıw. 3. So`z bo`limleri, buwınları, qosımshaların basqa ha`rip, buwın yamasa so`zler menen almasıwıw. 4. Tınıs belgileri, pauzalarg'a a`mel qılmaw, so`z ortasında toqtap, pauzalar qılıp, birinshi so`zdin` ekinshi bo`liminen keyingi so`zdin` birinshi bo`limi menen qosıp oqıp ketiw.

Oqıw-bul so`ylew iskerliginin` dauıslar aytıluwı ha'm qabıllaw menen tıg`ız baylanıslı bolg`an bir tu`ri. Psixologiyag'a ta`n bolg`an a`debiyatta oqıw mexanizmlerine, birinshiden, so`zdin` oqılıwı, yag`ınıy grafikalıq ta`repi ha'm so`zdin` ma`nisin tu`siniw, yag`ınıy an`lı oqıw kiredi dep aytıladı. Oqıw ko`nlikpeleri tolıq bolıwı ushın oqıw protsessinin` eki ta`repinin` de bir-birine betpe-bet bolıp, birgelikte qa`liplestirip alıp barıw kerek. Bunday bolmag`an jag`dayda materialdı tu`sinip, an`lı oqıwdı ta`miyinlep bolmaydı. Joqarıda ko`rsetilgen disleksiyanın` belgileri ko`birek oqıw texnikası menen baylanıslı bolsa da, bulardıń barlıg`ı an`lı oqıwg'a ta`sir etedi.

Logopediyag'a ta`n a`debiyatta disgrafiya, agrafiya, disleksiya, aleksiyanı joq etiw jolları, usılları bayan etilgen. L.I.Efimenkova ha'm I.N.Sadovnikovalar «Ispravlenie i

preduprejdeniya disgrafii u detey» kitabında disgrafiyani to`mendegishe ta`rtipde joq etiwdi usınadı. 1. Tayarlaw da`wiri. Bul da`wirde oqıwshılar oqıw ha`m jazıw ko`nlikpelerin qay da`rejede iyelep alg`anlıqları anıqlanadı, analiz ha`m sintez ko`nlikpeleri ta`rbiyalanadı, esitiw ha`m ko`riw analizatorları, fonematikalıq esitiw, esitiw ha`m ko`riw yadı rawajlandırılıp barıladı. 2. U`nli dauıs ha`m ha`riplerdi bir-birinen ajratıw u`stinde bir-birinen ajratılıp, diferentsiatsiya qılınadı. 4. So`z u`stinde islew, so`zdin` du`zilisi, quramı haqqındag`ı bilimler beriw. 5. Ga`p u`stinde islew.

Bul logopediyalıq metodika analiz ha`m sintez qılıw ta`jriybeleri, fonematik uqıp jaqsı rawajlanbag`anlıg`ı na`tiyjesinde jazba so`ylewde ju`zege kelgen kemshiliklerdi joq etiwge arnalg`an.

Logoped O.V.Pravdina jazba so`ylewdegi kemshiliklerdi u`sh basqıshta dauıslı ha`m dauıssız, partlahshı p,t,k dauıs ha`m ha`ripler tiykarında diferentsiatsiya jumısların o`tkeriw usınıladı. Bul basqıshta sh,j,l,r siyaqlı artikulyatsiyası quramalı dauıslardı durıs aytıwg`a u`yretiw ushın tayarlawshı artikulyatsion shınıg`ıwlar o`tkeriw, ayırım grammatikalıq tu`sinikler u`stinde islew usınıladı. Ekinshi basqıshta s,z,sh,ts,ch,b,g,d,l,r siyaqlı dauıslar aytılıwın jolg`a qoyıw, avtomatizatsiya ha`m diferentsiatsiya u`stinde islew ko`zde tutiladı. Bul basqıshtag`ı ha`r bir shınıg`ıwlarda buwın, so`z ha`m ga`plerdi analiz ha`m sintez qılıwg`a u`yretiw jumısları tiykarg`ı orındı iyelewi kerek. U`shinshi basqış bir-birine baylang`an awızeki ha`mde jazba so`ylewdi o`siriw jolı menen da`slepki basqışlarda durıs aytıwg`a u`yretilgen dauıslardı bekkemlew (avtomatizatsiya) ha`m bir-birinen ajratıwg`a (diferentsiatsiya) u`yretiw usınıladı.

Ko`pg`ana logoped alımlar jazba tekttegi kemshiliklerdi awızeki teksttin` jaqsı rawajlanbag`anlıg`ı na`tiyjesinde ju`zege keletug`ın nuqsan dep bilip, olardı awızeki tekstti rawajlandırıw arqalı, pu`tkil so`ylew sisteması u`stinde izbe-izlik penen arnawlı jumıslar alıp barıw arqalı joq etiw metodikasın usınadı. Usı metodika boyınsha shınıg`ıwlar dauıs, buwın, so`z, ga`p ha`m baylang`an so`ylew u`stinde islew talap etiledi. Biraq bul islerdin` jo`nelisi, mazmunı jazba so`ylew nuqsanlarına iye bolg`an adamlardın` ulıwma bilim shen`berin, oqıw ha`m jazba qa`biletin, oqıw ha`m jazıwda neden qıynalıwın, qanda qa`teler qılıwın, olardıń kelip shıg`ıw sebeplerin esapqa alg`an halda belgilinedi.

L.F.Spirova ha`m A.V.Yastrebovalar baslang`ısh klass oqıwshıları so`ylewinde ku`zetiletug`ın jazba so`ylewdegi kemshiliklerdi pu`tkin so`ylew sisteması u`stinde u`sh basqıshta is alıp barıw arqalı joq etiwdi usınadı. Birinshi basqıshta fonetiko-fonematik komponent u`stinde to`mendegishe islerdi o`tkeriw ko`zde tutiladı: 1. So`zdin` dauıslardan du`ziliwi haqqındag`ı bilimlerin qa`liplestiriw 2. Fonematikalıq oqıw ha`mde analiz-sintez ko`nlikpelerin rawajlandırıw. 3. So`ylewdegi kemshiliklerdi joq etiw. Birinshi basqıshta balalar dıqqatı, yadın rawajlandırıw, oları o`z-o`zin basqarıw, tekserip barıwg`a u`yretiw, sorawlarg`a anıq, tolıq juwap beriwge u`yretiw talap etiledi. Ekinshi basqıshta leksiko-grammatkialıq kemshiliklerdi joq

etih, esitiwdi rawajlandırılı jumısların alıp barıladı. U`shinshi basqıshta u`yretilgen dauıslardı bekkemlew, olardı bala tiline kiritiw, analiz etiw ko`nlikpelerin rawajlandırılı jumısları alıp barıladı.

Solay etip, jazba teksttegi kemshilikler ju`da` quramalı so`ylew nuqsanlarınnan biri bolıp esaplanadı. Bul kemshiliklerdi aldın alıw jumısları mektep shekmegi jastag`ı balalar menen alıp barılıwı lazım. Bunda balanın` an`ın, yadın, dıqqatın, analiz ha`m sintez etiw qa`bileti, so`zlerin talqılaw, imla u`stinde islew, grammatikalıq komponentti rawajlandırılı, awızeki so`ylewdegi kemshiliklerdi joq etiw, na`zik qol ha`reketlerin rawajlandırıw a`sirese a`hmiyetli.

Soraw ha`m tapsırmalar

1. Jazba tekst awızeki so`ylewden ne menen parıq qıladı
2. Jazba teksttegi kemshilikler qaysı atamalar menen ju`ritiledi
3. Jazba teksttegi kemshilikler neden kelip shıg`adı
4. Disgrafiklerdin` jazba tekstindegi ku`zetiletug`ın qa`telerdi sıpatlap berin`
5. Disleksiyanın` belgileri nede
6. Jazba teksttegi kemshilikler qanday joq etiledi

A`debiyat

1. Logopediya (Pod red. L.S.Volkovoy, M., Prosveshenie, 1989)
2. Filicheva T.B., Cheveleva N.A., Chirkina G.V. Osnovı logopedii. M., Prosveshenie, 1989
3. Levina R.E. Osnovı teorii i praktiki logopedii. M., 1968
4. Lalaeva R.I. Narushenie protsessa ovledeniya chteniem u detey. M., Prosveshenie, 1983
5. Sadovnikova I.N. Narushenie pismennoy rechi u mladshix shkol`nikov. M., Prosveshenie, 1983
6. Rasstroystva rechi u detey i podrostkov (Pod.red. S.S.Lyapidevskogo. M., 1969)
7. Efimenkova L.N. Sadovnikova I.N. Ispravlenie i preduprezhdenie disgrafii u detey. M., 1972
8. Kashe G.A. Podgotovka k shkole detey s iedostatkami rechi. M., 1985
9. Pravdina O.V. Logopediya. M., 1969

XI BAP

Balalar tilin (so`ylewin) tekseriw

Baslawısh ta`limnin` qayta qurılıwı mektepke shekemgi ta`rbiya orınları xızmetkerleri aldına a`hmiyetli wazıypanı-balalardı mektepte oqıwg`a psixologiyalıq ta`repten tayarlaw, yag`ınıy baslawısh klasslarda tabıslı oqıw, baslawısh mekteptin` programma materialların tolıq o`zlestirip alıw ushın za`ru`r bolg`an ruhiy sipatlar, bilim ha`m ko`nlikpelerdi payda etiw wazıypasın qoyıw.

Balanın` aqlıy rawajlanıwında awızeki so`ylewinin` ju`zege keliwi u`lken a`hmietke iye. Ta`rbiya balalanın` so`z baylıg`ın anıqlaydı, bayıtıp baradı ha`m aktivlestiredi, balalardı dauıslardı durıs aytıwg`a u`yretedi, awızeki so`ylewdin` tu`rli formaları-monolog (aytıp beriw, qayta gu`rrin` qılıw) ha`m diologqa (so`ylesiw yamasa soraw-juwap), so`zlerdi grammatikalıq jaqtan durıs o`zlestiriw ha`m durıs du`ziwge u`yretedi.

Balalar baqshasında da, mektepte de alıp barılatug`ın ta`lim programmasında ko`rsetilgen bilim ha`m ko`nikpelerdi paya etiw, shaxstın` ayırım bir o`zgesheliklerin, minez-qulqın ta`rbiyalawg`a qaratılğ`an.

Programma talapların tolaqaanlı orınlaw ushın ta`rbiyashı ha`m oqıtıwshılar o`z ta`rbiyalanıwshılarının` barlıq o`zgesheliklerin, a`sirese, so`ylewindegi jetiskenlikler ha`m kemshiliklerdi ha`r ta`repleme tekserip, anıqlanadı, bulardı joq etiw yamasa balanı tiyisli qa`nigelerge, olar bolsa tiyisli orınlarg`a jiberiwleri talap etiledi.

Logopedik tekseriwler a`lim-ta`ryuiya usılları ha`m printsipleri tiykarında alıp barıladı ha`m bunda bala ha`r ta`repleme tekserip ko`riledi.

Logopediyalıq tekseriwler eki formada alıp barıladı: individual ha`m frontal tekseriwler. Individual tekseriwler oqıw jılının` basında ta`rbiyashı yamasa oqıtıwshının` ha`r bir balanı keminde eki ha`pte dawamında ku`zetip barıwınan ibarat boladı. Frontal tekseriw waqtında balalar baqsha gruppası ha`m klassında qosıq, taqmaq, gu`rrin` aytıp beriledi, sorawlarg`a juwap qaytarıladı yamasa suwretke qarap gu`rrin` du`ziledi. Bul waqıtta balalar so`ylewinin` ulıwma halatın, artikulyatsiyası, so`ylew tezligi, dauıslar aytıluwı, dauıs ku`shi, sıpatı baqlap barılıp, olar so`ylewindegi kemshilikler anıqlanadı. Sonnan son` so`ylewindegi kemshiligi bar bolg`an balalar o`z aldına dizimge alınadı, gruppanın` kartası du`ziledi. So`ylewinde kemshiligi bolg`an ha`r bir bala ushın individual so`ylew haqqındag`ı kartası toltırıladı.

Individual ha`m topardag`ı so`ylew qa`bileti haqqındag`ı kartalarına to`mnedegi izbe-izlikte toltırıladı.

1. Balanın` atı, familiyası.
2. Jası
3. Milleti
4. Ata-anası, ta`rbiyashısı yamasa oqıtıwshısının` jalıbı

5. balanın rawajlanıwı haqqındagı mag'lıwmatlar: ulıwma, so'ylewinin rawajlanıwı
6. Psixonevrolog juwmagı
7. Esitiw qa'bileti
8. Ko'riw qa'bileti
9. Artikulyatsion apparatın du'zilisi ha'm ha'reketshen'ligi
10. Fonematik uqıbının jaqdayı
12. Imla baylıgı (impressiv, ekspressiv so'ylew jag'dayı)
13. Jazba tu'rdegi ko'nlikpeleri
14. So'ylew tezligi, anıqlıgı, tegisligi
15. Intelлектinin jag'daydı
16. Logopediyalıq juwmaq ha'm basqalar

Ha'r bir balanın so'ylewi haqqındagı kartalar tiykarınan joqarıdagı zatlardan ibarat boladı, biraq ta'lim orınların tu'rine qarap olardıq tu'ri, mazmunı o'zgeritiliwi mu'mkin.

Ta'rbiyashı ha'm oqıtıwshı balalardıń meditsinalıq kartaların u'yrenip shıg'ıp, otolaringolog, okulist, psixonevrologlardın juwmaqları menen tanısadı ha'm bulardı joqarıdagı ko'rinistegi kartag'a kiritip qoyadı.

Bala intellekti durıs ha'm keri sanaw, bir neshe bo'limlerge bo'lingen suwretlerdi bir pu'tin suwret halına tiklew, ha'r tu'rli predmetlerdi salıstırıp, olardıq uqsas ha'm ayırımashılıqların anıqlaw, suwretlerdi klassifikatsiyalaw, artıqsha predmetti ajratıp so'zlerdi, maqallardı tu'siniw qa'biletin sınap ko'riw arqalı tekseriledi, bunda balanın jasına say keletug'in basqa tekseriw usılların qollanıw mu'mkin.

Bala tilin tekseriwge qaratılğan ha'r qanday tapsırmalar da onın intellekti, pikirlew qa'biletin anıqlawg'a ja'rdem beredi.

Artikulyatsion apparatın du'zilisinde ha'r qıylı kemshilikler ku'zetiliwi mu'mkin. Ta'rbiyashı balanın tisleri, tili, jaqları, tan'layı, erinlerinin du'zilisine ko'rip shıg'adı. Olardıń du'zilisinde hesh qanday o'zgerisler bolmay turıp, bala tilindegi qopal kemshilikler ku'zetiliwi mu'mkin. Sonın ushın artikulyatsion apparatın ha'reketshen'ligi de ko'rip shıg'ıw za'ru'r. Balag'a: erinlerin shoshaytırw, ku'liw, uflew, tildi joqarıg'a ko'teriw, shepke-on'g'a ha'reketlendiriw, tan'layın jalaw, erinlerin jalaw siyaqlı tapsırmalar beriledi ha'm t.b.

Artikulyatsion apparatın du'zilisi ha'm ha'reketshen'ligi a'bden tekserilip, talqılanıp shıg'ılatug'in bolsa, balanın so'ylewi ha'm a'sirese dauslar aytıluwındagı kemshiliklerdin kelip shıg'ıw sebeplerin ko'binshe anıqlap alıw mu'mkin.

Dauslar aytıluwı ha'r qıylı da'rejede buzılğan bolıwı mu'mkin: balada ko'binshe eliklewge meyillik bolg'anlıqtan, ol barlıq dauslardı ta'rbiyashı ha'm oqıtıwshı izinen durıs aytadı. Dislaliya temasında aytıp o'tkenimizdey a'eliyata tiykarınan sırg'alıwshı, sonor u'nli

a'sirese ko'p naduris aytilaji. Soniq ushin bul dauislar aytiliwındag'ı kemshilikler to'mendegi ta'rtipte tekseriledi: sirg'aliwshı-s,z,sh,ch,ts, sonor-m,n,l,r,ng, til arqa-k,g,x, teren' til arqa-q,g', frikativ-h, dauisli-dauissız dauislardıń almasırlıwı, jalasqan u'nli-e,e,yu,ya. So'ylew da'rejesin anıqlawshı kartada esletpe ushin jay qaldırılıp, bug'an basqa, tipik bolmag'an kemshilikler belgilep barıladı. Ko'p jag'daylarda bala dauıstı o'z aldına alıng'an halında durıs ayta aladı, biraq buwın, so'z ha'm ga'plerde onı basqa dauislar menen almasırtıp jiberedi. Usına esapqa alıp ha'r bir dauıstı tekseriw ushin usı dauis so'z basında, ortasında, aqırında keletug'ın a'piwayı ha'm quramalı strukturalı so'zlerdi aytırıladı. Qolay bolıwı ushin bul suwretler aldınan so'ylew kartasına jazılğ'an ta'rtipte al'bomda jaylastırıp alıw mu'mkin. misalı s dauısı aytiliwın tekseriw ushin-saat, apel'sin, stakan suwretlengen, stol u'stinde turg'an stakan suwretlengen suwretlerdi isletse boladı h.t.b. Bir so'z ha'r tu'rli birikpeler quramındag'ı bir neshe dauis aytiliwın tekseriwge xızmet qıladı.

Dauislar aytiliwın tekseriwde suwretlerdi tısqarı ertek, taqmaq, gu'rrin', jumbaq, jan' iltıashlardan da paydalanıw mu'mkin.

Fonematik esitiw da'rejesin tekseriw isleri balalanın' so'ylewdegi dauislar fonemalardi esitiw jolı menen olardı bir-birinen ajratıw qa'biletin tekseriwge qaratıladı. Bunın' ushin 1. Belgili bir dauıstı basqa dauislar arasınan ajratıw. Ta'rbiyashı bir neshe dauıstı aytır turg'anında bala qolındag'ı sha'rtli belgi yamasa ha'ripti ko'terip ko'rsetiwi kerek. 2. bir-birine uqsas esitiletug'ın fonemalardi bir-birinen parıqlaw, ajratıw. Misalı, ta'rbiyashı za-sa, sa-za, ja-sha, sha-ja, va-fa, ga-ka, ka-ga, da-ta, ta-da siyaqlı dauisli ha'm dauissız, jup u'nles dauisli buwınlardi aytadı, bala og'an erip, bulardı qaytaradı. Bul waqıtta ta'rbiyashı erinlerin baladan jasırıp qaytaradı, sebebi ol esitpegen dauıstı erin ha'reketlerinen ko'rip alıwı mu'mkin. 3. Bir-birine uqsas, tek bir dauis menen parıq qılıwshı paronim so'zlerdi esitip turıp, bir-birinen ajratıw, misalı, gul-kul, paxta-taxta h.t.b.

Balada fonematikalıq esitiw qa'biletinin' rawaelanıwında azg'antay bolsa da jetispewshilik bolsa da, bunday bala sawat o'zlestiriwde qiynaladı. Sonı esapqa alıp, mektepke shekemgi jastag'ı balalardıń fonematikalıq esitiwdi waqıtı-waqıtı menen tekserip barıp, anıqlang'an kemshiliklerdi waqtında joq etiw a'hmiyetli.

Balanın' so'z baylıg'ın tekserip ushin predmetli, syujetli suwretlerden aydalanıladı. Suwertelrdi temalar boyınsha jaylastırıp maqsetke muwapıq. Suwretlerdi ataw, haywanlar, misalı biyik terek ha'm kelte terek, u'lken u'y ha'm kishkene u'y, ken' jol ha'm tar jollar suwretlengen suwretlerdi ataw: predmetlerdi, misalı, geshir, pomidor, kartoshka, piyaz-palız o'nimleri dep ulıwmalastırıp: cyujetli suwretke qarap gu'rrin' du'ziw, so'zler ma'nisin tu'sinip jetiw qa'bileti tekseriledi ha'm h.t.b.

Bala tilinin' grammatikalıq qurılısın tekseriw waqtında onın' ga'p du'ziw qa'bileti, ga'pte so'zlerdi qanshelli orınlı qollana alıwı anıqlanadı. bunın' ushin syujetli suwretke qarap

gu`rrin` du`ziw, ga`p ishinde biyta`rtip so`zlerdi durıs ta`rtipte qoyıp shıg`ıw, tu`sirip qaldırılğ`an so`zdi tawıp, ga`p du`ziw, so`z jasawshı ha`m so`z o`zgeritiwshi qosımshalar, kelisim qosımshaları, birlik ha`m ko`plik qosımshalarınan orınlı paydalana alıwğ`a qaratılğ`an shınıg`ıwlar buyırıladı.

Mektep jasındag`ı balalardıń ha`m jazba, ha`m awızeki so`ylewi tekseriledi. Oqıtıwshı jazba jumıslarında ko`p qa`telerge jol qoyılátug`ın oqıwshılar dizimin du`zip, olardıń anamnezin (aldın awızeki so`ylew qanday rawajlang`anlıg`ı haqqındag`ı mag`lıwmatlardı) u`yrenedi. Son`ınan usı balalarg`a ko`shirip jazıw, diktant jazıw tapsırması beriledi. Bala tapsırmalardı orınlay almasa, og`an buwın yamasa ha`riplerdi jazdırıp ko`redi. Ha`riplerdi tu`sirip ketiw, ornın almasıwıw, uqsas estiletug`ın dauıslardı bildiretug`ın ha`riplerdi bir-birinen adastırıp jazıw, so`zlerdi qosıp jazıp ketiw ha`m basqa qa`teler balanın`o` fonematikalıq esitiwi, analiz ha`m sintez qılıw ta`jriybeleri jaqsı rawajlanbag`anlıg`ın bildiredi. ha`rip elementlerin keri jazıw, sıızıqlarg`a a`mel qılmaslıq, u`stpe-u`st jazıp ketiw siyaqlı qa`teler balanın` ko`riw qa`biletini rawajlanbag`anlıg`ın ko`rsetedi.

Oqıy alıw ta`jriybeleri ha`r bir balada o`z aldına tekseriledi. Bunda balanın` tekstti qanshelli jaqsı oqıg`anına buwınlap yamasa ha`riplep oqıwına itibar beriledi. Oqıw waqtında qaysı a`telerge jol qoyıwı, ha`riplerdi adastırıp jiberiwi, tu`sirip ketiwi, aytıluwındag`ı qa`telerdin` oqıwğ`a ta`siri, oqıw tezligi, dauıs penen ha`m dauıssız oqıw ta`jriybeleri tekseriledi.

Tu`sinip oqıw ta`jriybelerin soraw-juwap jolı menen, qayta aytıp beriwi, bayan etiw usıllarınan paydalanıp, tekserip ko`riw qolay. Oqıw tezligi de tu`sinip oqıwğ`a ta`sir ko`rsetedi. An`lı o`zlestiriw ta`miyinlenetug`ın bolıwı ushın bala bir minutda 45-50 so`zdi oqıytug`ın bolıwı kerek. Bunnan a`ste oqıytug`ın balalarda so`zdin` dauıs obrazı ha`m onın` ma`nisi ortasındağ`ı baylanıs to`menlesedi.

Oqıw protsessinde baqlanatug`ın qıyınshılıqlar balanın` jazba ha`m awızeki so`ylewdegi kemshilikler menen salıstırıladı ha`m usı jol menen olardıń kelip shıg`ıw sebepleri anıqlanadı, joq etiw jolları ha`m usılları belgilenedi.

Sonı da aytıp o`tiw kerek, ayırım jag`daylarda bala tilindegi kemshilikler esitiw qa`biletinin` to`menligine balanılı boladı. Ta`rbiyashı ha`m oqıtıwshılar balanın` o`z waqtında otolaringolog juwmag` bolmasa, ta`rbiyashı yamsa oqıtıwshı balanın` esitiw qa`biletin to`mendegi jol menen o`zi anıqlawı za`ru`r, bala arqasın qarap turg`anda so`z ha`m ga`plerdi ha`r qıylı aralıqtan sıbırlap aytıp ko`riledi, bala bolsa esitkenlerin ta`kirarlawı kerek. Egerde bala 6-7 metr aralıqta turıp sıbırlap ayılğ`an so`z ha`m ga`plerdi esitse, demek onın` esitiw qa`biletini jaqsı. 3 metr aralıqtan bala esitpese, onı arnawlı baqshı ha`m arnawlı qulag`ı awır balalar ushın sho`lkemlestirilgen mekteplerde oqıwın ta`miyinlew maqsetke muwapıq.

Jazba ha'm awızeki so'ylewdegi kemshilikler ekilemshi ha'diyse sıpatında esitiw, ko'riw qa'bileti to'men, oligofren balalarda ruwxıy rawajlanıwı arqada qalg'an balalarda ku'zetiliwi mu'mkin. Meditsinalıq-pedagogikalıq komissiyag'a jiberiletug'ın balalardın' xarakteristikasında balanın' oqıw iskerligi, qızıg'ıwlıg'ı, jumıs qa'bileti, dıqqatı, itibarı, klass oqıwshıları menen qatnası programma materialların o'zlestiriw da'rejesi ken' jarıtılıwı kerek.

Tekseriwler na'tiyjeleri logopediyalıq juwmaqlar menen tamamlanadı. Logopediyalıq juwmaqlar tiykarında bala menen alıp barılıwı kerek bolg'an shara ha'm ilajlar, reje du'ziledi. Ta'lim protsessinde usı reje toltırıladı, ken'eytiriledi, kerek bolsa, balanın' ahwalına qarap, onın' ayırım ta'repleri o'zgertiriliwi de mu'mkin.

MAZMUNI

- I BAP. Defektologiya pa`ninin` ulıwma ma`seleleri
1. Defektologiya pa`ni ha`m onın` wazıypaları
 2. Anomal balalar kategoriyaları
 3. Analizatorlarında kemshilikleri bar balalar
Esitiw nuqsanları bar balalar
Ko`zi a`zzi balalar
 4. Oligofren balalar, olardıń` xarakteristikası
 5. Ruwxıy to`men rawajlang`an balalar
- II BAP. Logopediyag`a kirisiw.
1. Logopediya pa`ni, onın` wazıypaları
 2. So`ylew kemshilikleri haqqında tu`sinik
 3. Sag`lam balalarda so`ylewdin` rawajlanıwı
So`ylewdin` fonetikalıq ta`repten o`siwi
Mekteptegi ta`lim protsessinde so`ylewdin` o`siwi
 4. So`ylewdin` anatomo-fiziologiyalıq ha`m psixolingvistik xarakteristikası
- III BAP. So`ylewdegi kemshilikler ha`m olardı joq etiw jolları
1. O`zbek tili fonemaları
 2. Dislaliya nusqanının` sıpatlaması
 3. Dauslar ayılıwındag`ı kemshiliklerdi joq etiw jolları
- IV BAP. Rinolaliya ha`m onı joq etiw jolları
1. Rinolaliya nuqsanının` sıpatlaması
 2. Rinolaliya tu`rlerin anıqlaw
 3. Rinolaliyanı joq etiw jolları
- V BAP. Dizatriya nuqsanının` sıpatlaması
- VI BAP. Daus funksiyalarının` buzılıwı
1. Daus fiziologiyası
 2. Daus buzılıwları
 3. Balalarda dauıstı tiklew, halına keltiriw
- VII BAP. So`ylew tezliginin` buzılıwı
- VIII BAP. Tutılıp so`ylew.
1. Tutılıp so`ylew nuqsanının` sıpatlaması
 2. Tutılıp so`ylew nuqsanının` aldın alıw ha`m joq etiw
- IX BAP. Sistemalı so`ylew nuqsanları
1. Alaliya nuqsanının` sıpatlaması
 2. Afaziya nuqsanının` sıpatlaması
- X BAP. Jazba so`ylewdegi kemshilikler
- XI BAP. Balalar so`ylewin tekseriw